

Υπόθεση «Mike Ward v. Quebec»: η δίκη του γέλιου

Ναταλία Ταμιωλάκη
Πρόεδρος Πρωτοδικών Δ.Δ.

«Alle Fehler des Menschen verzeih' ich dem Schauspieler,
Keine Fehler des Schauspielers verzeih' ich dem Menschen.»¹
Goethe, *Wilhelm Meister*

Εισαγωγή

Στο μυθιστόρημά του «Το Όνομα του Ρόδου»², ο Umberto Eco αφηγείται τις περιπέτειες του δόκιμου Βενεδικτίνου μοναχού Άντσο, στο ταξίδι που έκανε, γύρω στα 1320, σε πόλεις και αβαεία της βόρειας Ιταλίας, συνοδεύοντας τον σοφό Γουλιέλμο, μέλος του τάγματος των Φραγκισκανών μοναχών, στην αναζήτησή του για τον χαμένο δεύτερο τόμο της Ποιητικής του Αριστοτέλη, με θέμα το γέλιο. Ερευνώντας μία σειρά από μυστηριώδεις φόνους που λαμβάνουν χώρα σε κάποιο από τα αβαεία που επισκέπτονται, ο Γουλιέλμος ανακαλύπτει, τελικά, ότι το περίφημο χειρόγραφο βρίσκεται στη βιβλιοθήκη του. Το κρατά σε αυτήν κρυμμένο, με επιμέλεια βαθμού κακουργήματος, ο serial killer της μονής, ο γηραιός και τυφλός μοναχός Χόρχε. Καθώς οι συνωμοσίες του αποκαλύπτονται, ως ύστατη χειρονομία εκδίκησης κατά του βιβλίου, ο τελευταίος επιλέγει την αυτοκτονία: σκίζει το χειρόγραφο του Αριστοτέλη, τις σελίδες του οποίου είχε φροντίσει, κατά το παρελθόν, να ραντίσει με δηλητήριο (ώστε όποιος τις άγγιζε να πέθαινε!), και, στη συνέχεια, καταβροχθίζει τα κομμάτια τους, μπροστά στον έκπληκτο Γουλιέλμο.

Προτού συμβούν, όμως, τα παραπάνω, ο Γουλιέλμος έχει προλάβει να ρωτήσει τον Χόρχε: «Μα τι ... σε τρομοκράτησε σ' αυτή τη διατριβή για το γέλιο;», για να λάβει, ως απάντηση, μεταξύ άλλων, και ότι το βιβλίο, υμνώντας την κωμωδία, τη σάτιρα και τη μιμική «ως θαυματουργά ιάματα, που φέρνουν την κάθαρση των παθών με την αναπαράσταση του ελαττώματος», θα παρακινούσε «σε μία προσπάθεια για την υποτίμηση του υψηλού ... με την αποδοχή του ποταπού». Ο Γουλιέλμος αντιτείνει ότι ο Θεός «επιθυμεί να μιλούμε για όλα», εξοργίζοντας, ακόμα περισσότερο, τον Χόρχε και εξωθώντας τον στο δραματικό του τέλος. Το γεγονός ότι κάποιες γελοιογραφίες του Μωάμεθ προκάλεσαν, περίπου δύο δεκαετίες μετά από την έκδοση του μυθιστορήματος του Eco, πάθη αντίστοιχα με εκείνα που περιγράφει, αποτελεί μία ακόμα ένδειξη ότι, ενίοτε, είναι η ζωή που αντιγράφει την τέχνη, ενώ συμβαίνει, συχνά, όχι μόνο η ιστορία να επαναλαμβάνεται ως φάρσα, αλλά και το αντίστροφο.

Δεν υπάρχει θέμα που να διχάζει τόσο όσο το γέλιο και, εν γένει, το κωμικό. Και είναι λογικό, αν σκεφτούμε ότι η ευχαρίστηση που προσφέρει δεν παρέχεται ποτέ δωρεάν: κερδίζεται εις βάρος κάποιου τρίτου - σε σπάνιες δε και ανώτερες περιπτώσεις, εις βάρος του ίδιου μας του εαυτού. Την περιπλοκότητα του φαινομένου μαρτυρά η μεγάλη ποικιλία του σχετικού λεξιλογίου, όπως

¹ (ΜτΣ) «Όλα τα λάθη του ανθρώπου τα συγχωρώ στον ηθοποιό. Κανένα λάθος του ηθοποιού δεν συγχωρώ στον άνθρωπο».

² Eco U., *Il nome della rosa*, Bompiani, Milano 1980. Για την ελληνική γλώσσα, Το όνομα του Ρόδου, Γνώση, Αθήνα 1991.

απαντά στις περισσότερες γλώσσες (στα ελληνικά: χαμόγελο, μειδίαμα, καγχασμός, κλαυσίγελος, ανόητο γέλιο, αθώο, διακριτικό, σαρδόνιο, πονηρό, κακεντρεχές / σκώμμα, ειρωνεία, λουδορία, χλεύη, σαρκασμός, φάρσα, πείραγμα, κ.ο.κ.). Το γέλιο, ως το *par excellence* ανθρώπινο χαρακτηριστικό, μοιάζει να συνοψίζει όλες τις αντιφάσεις της ανθρώπινης κατάστασης, καθώς ισορροπεί ανάμεσα στο καλό και στο κακό, στο ευγενικό και στο χυδαίο.

Τις περισσότερες, πάντως, φορές, το γέλιο (η διασκέδαση) αποτελεί συνθήκη της ιδιωτικής ζωής, οι δε «κυρώσεις» των οικείων παραστρατημάτων είναι, κατά βάση, κοινωνικές: ένας άνθρωπος βλοσυρός ή με φτωχή αίσθηση του χιούμορ γίνεται αντιπαθής και δυσάρεστος στη συναναστροφή - τελεία. Εξάλλου, στον βαθμό που η παραπάνω αίσθηση είναι επίκτητο χαρακτηριστικό (τα παιδιά δεν έχουν χιούμορ, για αυτό και μπορούν να γίνουν πολύ σκληρά μεταξύ τους), η σχετική εκπαίδευση αποτελεί υπόθεση της προσωπικής - και όχι, καταρχήν, της πολιτικής - μας αγωγής. Τα πράγματα, όμως, γίνονται πιο σύνθετα, όταν το γέλιο ενδύεται τον μανδύα της τέχνης και επελαύνει σαρωτικά (ως γελοιογραφία, σάτιρα, stand-up comedy κλπ.) στη δημόσια σφαίρα, όπου το «κόστος» του - με την έννοια που προαναφέραμε - αυξάνει εκθετικά, πυροδοτώντας, συχνά, αντίστοιχες αντιδράσεις. Στις περιπτώσεις αυτές, κατά μία σπουδαία ειρωνεία, αντάξια του δράματος της ζωής, ο ανόσιος δαίμων της κωμωδίας - το γέλιο - επικαλείται, για την προστασία του, το ιερό τοτέμ της δημοκρατίας: την ελευθερία του λόγου.

Η υπόθεση «Mike Ward κατά Κεμπέκ» αφορά σε αυτό ακριβώς. Ο συγκεκριμένος κωμικός έκανε ορισμένα αστεία για ένα ανάπηρο παιδί τα οποία ενσωμάτωσε, για αρκετό χρόνο, στη ρουτίνα του. Το παιδί και οι γονείς του υπέβαλαν καταγγελία για προσβολή της αξιοπρέπειάς τους και η διαφορά κατέληξε στα καναδικά δικαστήρια. Στον πρώτο βαθμό, το αρμόδιο δικαστήριο δικαίωσε το παιδί και τη μητέρα του, ενώ απέρριψε την (ατομική) καταγγελία του πατέρα. Στο Εφετείο, απορρίφθηκε η καταγγελία της μητέρας, αλλά η αντίστοιχη του παιδιού κρίθηκε εκ νέου βάσιμη. Στον τελευταίο βαθμό, δικαιώθηκε, κατά πλειοψηφία, ο κωμικός³. Η καταγγελία των γονέων δεν θα μας απασχολήσει εδώ, δεδομένου ότι ήταν ζήτημα δευτερεύον στην υπόθεση. Θα αναφερθούμε αποκλειστικά στους κύριους πρωταγωνιστές της και στα επιχειρήματά τους: στον Mike Ward και στον μικρό Jérémy.

Η ανωτέρω δίκη χαρακτηρίστηκε, σε άρθρο της γαλλικής εφημερίδας «Le Monde», ως «η δίκη του Γέλιου» (le procès du Rire)⁴, εξ ου και ο τίτλος του παρόντος άρθρου. Το θέμα της είναι, φυσικά, τα όρια της σάτιρας. Το ερώτημα, όμως, που εμείς θα θέσουμε, δεν είναι προεχόντως αυτό: αφορά, κατά κύριο λόγο, στα εργαλεία που διαθέτει ο δικαστής, για να προσεγγίσει ένα τόσο σύνθετο και λεπτό ζήτημα. Πόσο μακριά μπορεί να φτάσει στην ανάλυσή του; Πόσο βαθιά μπορεί να καταδυθεί στη φιλοσοφία και στη θεωρία, προκειμένου να δώσει μια απάντηση; Και ποιοι είναι, ενδεχομένως, «οι Λαιστρυγόνες και οι Κύκλωπες» του σχετικού ταξιδιού; Στο πρώτο μέρος του άρθρου θα παρουσιάσουμε, εν περιλήψει, την υπόθεση. Διευκρινίζουμε ότι, εφόσον οι

³ Πρόκειται για τις αποφάσεις: Human Rights Tribunal, απόφαση της 20.7.2016, Commission des droits de la personne et des droits de la jeunesse v. Mike Ward, 2016 QCTDP 18· Cour d'Appel, απόφαση της 28.11.2019, Ward v. Commission des droits de la personne et des droits de la jeunesse (Gabriel et autres), 2019 QCCA 2042· Supreme Court of Canada, απόφαση της 29.10.2021, Ward v. Quebec (Commission des droits de la personne et des droits de la jeunesse), 2021 SCC 43.

⁴ Jouan H., «*Rares sont les humoristes à oser la transgression*” : à Montréal, la crise du rire», Le Monde, 2/2/2021, στο https://www.lemonde.fr/culture/article/2021/02/02/rares-sont-les-humoristes-a-osser-la-transgression-a-montreal-la-crise-du-rire_6068432_3246.html (πρόσβαση 31.12.2025).

κρίσεις όλων των δικαστηρίων που επιλήφθηκαν της διαφοράς έχουν μεγάλο ενδιαφέρον, θεωρήσαμε σκόπιμο να μην επικεντρωθούμε μόνο στην απόφαση του Ανώτατου Δικαστηρίου του Καναδά. Εν όψει δε των κοινών σημείων των κρίσεων αυτών, τις εκθέσαμε συγκεντρωτικά και θεματικά και όχι κατά βαθμό δικαιοδοσίας. Στο δεύτερο μέρος του άρθρου, θα επιχειρήσουμε την ανάλυση και τον σχολιασμό τους.

Έχει υποστηριχθεί ότι η ανάλυση του χιούμορ είναι σαν να κάνεις ανατομία σε ένα βάτραχο: ελάχιστοι ενδιαφέρονται για το εγχείρημα και ο βάτραχος πεθαίνει⁵. Ελπίζουμε ότι ο αναγνώστης θα φτάσει στο τέρμα της παρούσας μελέτης, χωρίς να αλλάξει πορεία στα μισά του δρόμου. Και ότι εκεί θα συναντήσει ζωντανό τον βάτραχο, να κοάζει ανέμελος στη λίμνη του - αν, βεβαίως, δεν έχει μεταμορφωθεί, στο μεταξύ, σε πρίγκηπα ...

I. Η υπόθεση

A. Τα γεγονότα

Ο Jérémy Gabriel γεννήθηκε πρόωρα, τον Δεκέμβριο του 1996, με σύνδρομο Treacher Collins. Η πάθηση αυτή δεν επιδρά στο προσδόκιμο ζωής ούτε στη νοητική ανάπτυξη των ασθενών. Προκαλεί, όμως, διάφορες δυσπλασίες στο κεφάλι (ειδικότερα στα αυτιά και στον ουρανίσκο), ενώ στον Jérémy προκάλεσε, επιπλέον, κώφωση και ανοσολογική ανεπάρκεια. Από τη γέννησή του, ο Jérémy νοσηλεύτηκε και χειρουργήθηκε δεκάδες φορές, ενώ απαραίτητες είναι, στην περίπτωση του, οι συχνές μεταγγίσεις αίματος. Το 2003, σε ηλικία έξι ετών, υποβλήθηκε σε επέμβαση εμφύτευσης οστεοαναρτώμενου ακουστικού βαρηκοΐας (BAHA) το οποίο του επέτρεψε να ακούει σε ποσοστό 80 - 90%. Χάρη στην εν λόγω συσκευή, έμαθε τότε να μιλάει. Ο Jérémy από νωρίς ανέπτυξε ενδιαφέρον για το τραγούδι, εκφράζοντας την επιθυμία να ασχοληθεί με αυτό επαγγελματικά. Το 2005, όταν ήταν οκτώ ετών, έκανε την πρώτη του δημόσια εμφάνιση ως τραγουδιστής στην καναδική τηλεόραση, ενώ τραγούδησε και τον εθνικό ύμνο του Καναδά σε αγώνα χόκεϊ. Το 2006 τραγούδησε μαζί με τη Céline Dion στο Λας Βέγκας. Το ίδιο έτος, πήγε στη Ρώμη για να τραγουδήσει για τον Πάπα. Μετά από αυτό, εμφανίστηκε σε διάφορες τηλεοπτικές εκπομπές και κυκλοφόρησε ένα άλμπουμ, ενώ το 2007 εξέδωσε την αυτοβιογραφία του. Το 2008 εμφανίστηκε σε ένα ντοκιμαντέρ για το σύνδρομο Treacher Collins και το 2012 έγινε πρεσβευτής του νοσοκομείου παιδών «Shriners».

Ο Mike Ward είναι Καναδός κωμικός που ασχολείται με το είδος της stand-up comedy από το 1996. Είναι απόφοιτος της Εθνικής Σχολής Χιούμορ (Ecole Nationale de l'Humour) του Καναδά. Έχει δώσει χιλιάδες παραστάσεις, για τις οποίες έχει λάβει πολλά βραβεία. Το στυλ του είναι το μαύρο χιούμορ ή το «άρρωστο» (sick) ή «ευτελές» (trash) χιούμορ, μέσω του οποίου προσεγγίζει θέματα ευαίσθητα και ταμπού. Γράφει ο ίδιος τα κείμενά του και σκηνοθετεί τις παραστάσεις και τα βίντεο που δημοσιεύει στον ιστότοπό του. Το 2007, όταν ο Jérémy Gabriel, εξέδωσε την αυτοβιογραφία του, ο Mike Ward δημοσίευσε μία σειρά από βιντεοκλίπ στον ιστότοπό του, όπου σατίριζε τον Jérémy μέσω μιμήσεων και έκανε τα ακόλουθα για αυτόν σχόλια:

---

⁵ (E.B. White) «Analyzing humor is like dissecting a frog. Few people are interested and the frog dies». Αντιγράφο, σχεδόν αυτούσια, τη φράση από την Εισαγωγή του βιβλίου του Morreall J., *Comic Relief. A comprehensive philosophy of humor*. Wiley – Blackwell, New Jersey 2009.

«Οπότε, τώρα, εκμεταλλεύομαι την ευκαιρία, ξέρεις, να βγάλω φράγκα όσο είμαι ακόμα νέος, ξέρεις, γιατί αργότερα, ξέρεις, όταν θα είμαι 40, δεν θα μπορώ να κάνω δίσκους πια, ξέρεις. Εννοώ, άσχημος τύπος που τραγουδάει, ξέρεις, υπάρχει ήδη ο Gregory Charles, οπότε έχει μονοπώλιο στην αγορά. Και, ξέρεις, δεν ήθελα να το πω αυτό, αλλά είναι επειδή δεν μπορώ να ελέγξω τι βγαίνει από το στόμα μου, γιατί δεν κλείνει εντελώς, κοίτα. Αλλά αυτή είναι μια εγχείρηση που θα ήθελα να κάνω, αλλά προφανώς προτιμώ να ξοδέσω όλα τα χρήματά μου στο σπορ αυτοκίνητο που αγόρασε η μητέρα μου, οπότε τώρα είμαι κολλημένος με αυτό το μικρό ηχείο στο κεφάλι μου, ένα στόμα που δεν κλείνει και ένα αρκετά μέτριο βιβλίο, ευχαριστώ πολύ».

Περαιτέρω, από τον Σεπτέμβριο του 2010 έως τον Μάρτιο του 2013, ο Mike Ward παρουσίαζε ζωντανά μία παράσταση stand-up comedy, με τίτλο «Mike Ward s'eXpose». Τα θέματα που έθιγε ήταν ο ρατσισμός, η ανεκτικότητα και η θρησκεία. Στην παράσταση αυτή σατίριζε πρόσωπα τα οποία χαρακτήριζε ως «οι Ανέγγιχτοι» (Les Intouchables) ή «ιερές αγελάδες», διότι, όπως έλεγε, λόγω του πλούτου και της επιρροής που είχαν ή λόγω της συμπάθειας που προκαλούσαν, ήταν στο απυρόβλητο και κανείς δεν τολμούσε να αστειευτεί μαζί τους. Ένα από τα πρόσωπα αυτά ήταν, μεταξύ άλλων, και ο Jérémy Gabriel, ο οποίος, την περίοδο εκείνη, ήταν μεταξύ δεκατριών και δεκαέξι ετών. Στην εν λόγω εκπομπή, ο Mike Ward αναφέρθηκε στον Jérémy, με τα εξής:

«Η Céline {Dion} με εντυπωσιάζει, γιατί τραγούδησε για τον Πάπα. Ξέρεις ποιο άλλο παιδί από το Κεμπέκ τραγούδησε για τον Πάπα; Ο μικρός Jérémy! Θυμάσαι τον μικρό Jérémy, ξέρεις, το παιδί με το subwoofer στο κεφάλι; Όταν πήγε ο μικρός Jérémy, όλοι διαμαρτυρήθηκαν εκτός από μένα, ήμουν ο μόνος που τον υπερασπίστηκα. Ξέρεις, όταν τραγούδησε για τον Πάπα και οι άνθρωποι έλεγαν: “είναι πολύ κακός, είναι φάλτσος, τραγουδάει άσχημα”, τον υπερασπίστηκα. Είπα: “πεθαίνει, αφήστε τον να ζήσει το όνειρό του, ζει ένα όνειρο. Το όνειρό του ήταν να τραγουδήσει φάλτσα μπροστά στον Πάπα”. Μετά, όταν τραγούδησε για τους Canadiens, οι άνθρωποι παραπονέθηκαν ξανά: “Τραγουδάει άσχημα. Είναι φάλτσος, δεν είναι καλός”. Χριστέ μου, ζει ένα όνειρο, αφήστε τον να ζήσει το όνειρό του. Τραγούδησε για την Céline, και πάλι, όταν έλεγαν “Είναι πραγματικά χάλια, είναι φάλτσος, τραγουδάει άσχημα”, {είπα} Χριστέ μου, πεθαίνει, αφήστε τον να ζήσει το όνειρό του. Τον υπερασπίστηκα. Εκτός από τώρα: πέντε χρόνια μετά, δεν έχει πεθάνει ακόμα! Ηλίθιος που είμαι, τον υπερασπίστηκα σαν ηλίθιος, και δεν πεθαίνει. Τον είδα με τη μητέρα του στο Club Piscine. Προσπάθησα να τον πνίξω...δεν μπόρεσα, δεν μπόρεσα να το κάνω, είναι αθάνατος. Μπήκα στο διαδίκτυο για να δω τι ασθένεια έχει. Ξέρεις τι πρόβλημα έχει; Είναι άσχημος!».

Ο Mike Ward τελειώνει το σκετς αυτό με την παρακάτω ομολογία: «Δεν ήξερα μέχρι πού μπορούσα να φτάσω με αυτό το αστείο. Σε κάποιο σημείο είπα στον εαυτό μου, το παράκανες, θα σταματήσουν να γελάνε. Αλλά, όχι δεν το έκανες, άθλιε ...».

Στα τρία χρόνια που παίχτηκε, η παράσταση «Mike Ward s'eXpose» παρουσιάστηκε 230 φορές, έχοντας πωλήσει 135.000 εισιτήρια. Τον Δεκέμβριο του 2012 μαγνητοσκοπήθηκε και το 2013 ήταν διαθέσιμη για λήψη από τον ιστότοπο του κωμικού. Αργότερα, κυκλοφόρησε σε DVD με 7.500 αντίτυπα. Περαιτέρω, τα βιντεοκλίπ στα οποία ο Mike Ward σατίριζε τον Jérémy Gabriel παρέμειναν προσβάσιμα στον ιστότόπό του για έναν χρόνο, ενώ διατέθηκαν και σε άλλες πλατφόρμες, χωρίς την άδεια του δημιουργού τους. Το 2012 ο Mike Ward έδωσε μια συνέντευξη σε τηλεοπτική εκπομπή, στην οποία συζήτησε τα αστεία που έκανε για τον Jérémy Gabriel, εξηγώντας ότι το να παραβιάζει τα όρια βρισκόταν στο επίκεντρο της τέχνης του. Στην ερώτηση

του δημοσιογράφου: «Αν κοροϊδεύεις τον Jérémy, τότε ποιον δεν θα κοροϊδεύεις;», απάντησε: «[...] είμαι στη λάθος πλευρά της γραμμής, αλλά δεν ξέρω, [...], είναι ένα πρόβλημα που έχω [...] με κάνει να γελάω». Ενώ στο σχόλιο ότι τα αστεία του θα μπορούσαν να συνιστούν μορφή εκφοβισμού (bullying) σε βάρος του Jérémy, αποκρίθηκε: «[...] Σε καταλαβαίνω και, ξέρεις, [...], ας πούμε ότι είμαι στο σαλόνι μου, μιλάς σε κάποιον και το λες αυτό, θα σκεφτώ “Χριστέ μου, έχει απόλυτο δίκιο”. Ξέρεις, ο άλλος είναι παλιάνθρωπος που μιλάει έτσι για ένα παιδί με αναπηρία».

Μετά την παραπάνω συνέντευξη, ο Jérémy Gabriel και οι γονείς του υπέβαλαν καταγγελία στην Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου και για τα Δικαιώματα των Νέων (Commission des Droits de la Personne et des Droits de la Jeunesse) του Καναδά⁶. Ισχυρίστηκαν ότι τα αστεία που έκανε σε βάρος τους ο Mike Ward αποτελούσαν προσβολή στα δικαιώματά τους στην αξιοπρέπεια και στην τιμή, ισοδύναμη με διακριτική μεταχείριση. Η Επιτροπή δέχτηκε τον ισχυρισμό τους και κατέθεσε αγωγή εκ μέρους τους ενώπιον του Πρωτοδικείου των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (Human Rights Tribunal) του Καναδά, ζητώντας από το τελευταίο να αναγνωρίσει ότι ο Mike Ward παραβίασε, εν προκειμένω, τον Χάρτη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και Ελευθεριών του Κεμπέκ και να τον καταδικάσει να καταβάλει χρηματική ικανοποίηση για ηθική βλάβη ύψους 40.000 δολαρίων στον Jérémy και 10.000 δολαρίων σε καθένα από τους γονείς του.

B. Η νομοθεσία

Η συζήτηση της υπόθεσης περιστράφηκε γύρω από την ερμηνεία των διατάξεων των άρθρων 3, 4, 9.1. και 10 του Χάρτη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και για τα Δικαιώματα της Νεότητας του Κεμπέκ (εφεξής, *Χάρτης*)⁷. Οι διατάξεις αυτές προβλέπουν τα ακόλουθα: «Άρθρο 3. - Κάθε άτομο είναι κάτοχος των θεμελιωδών ελευθεριών, συμπεριλαμβανομένων της ελευθερίας συνείδησης, της ελευθερίας θρησκείας, της ελευθερίας γνώμης, της ελευθερίας έκφρασης, της ελευθερίας ειρηνικής συνέλευσης και της ελευθερίας σύνδεσης. Άρθρο 4. - Κάθε άτομο έχει δικαίωμα στην προστασία της αξιοπρέπειας, της τιμής και της φήμης του. Άρθρο 9.1. - Κατά την άσκηση των θεμελιωδών ελευθεριών και δικαιωμάτων του, κάθε άτομο οφείλει να σέβεται τις δημοκρατικές αξίες, τη δημόσια τάξη και τη γενική ευημερία των πολιτών του Κεμπέκ. Στο πλαίσιο αυτό, το εύρος των ελευθεριών και των δικαιωμάτων, καθώς και οι περιορισμοί στην άσκησή τους, μπορούν να καθορίζονται από τον νόμο. Άρθρο 10. - Κάθε άτομο έχει δικαίωμα στην πλήρη και ισότιμη αναγνώριση και άσκηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ελευθεριών του, χωρίς διάκριση, αποκλεισμό ή προτίμηση λόγω [...] αναπηρίας ή χρήσης οποιουδήποτε μέσου για την

⁶ Η διαδικασία υποβολής παραπόνων σχετικών με την παραβίαση του Χάρτη Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του Κεμπέκ εκκινεί με την υποβολή καταγγελίας στην οικεία Επιτροπή, η οποία κρίνει τη βασιμότητα του παραπόνου και, σε καταφατική περίπτωση, οδηγεί τη διαφορά στο αρμόδιο δικαστήριο. Αντίστοιχη λειτουργία φίλτρου επιτελούσε η Ευρωπαϊκή Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, πριν από την κατάργησή της, το 1998, από το 11^ο Πρόσθετο Πρωτόκολλο της ΕΣΔΑ, το οποίο προέβλεψε την απευθείας υποβολή ατομικών καταγγελιών στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ).

⁷ Ο Χάρτης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα του Κεμπέκ είναι ένα συνταγματικό κείμενο του Καναδά που αφορά στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών. Επομένως, η τριτενέργεια (οριζόντια εφαρμογή) των ανθρωπίνων δικαιωμάτων δεν θα μας απασχολήσει εδώ. Για μια καθολική παρουσίαση του θέματος και πώς αυτό γίνεται αντιληπτό σε διάφορες χώρες, βλ., μεταξύ πολλών, Gardbaum S., «The "Horizontal Effect" of Constitutional Rights», 102 Michigan Law Review, 387 (2003), στο <https://repository.law.umich.edu/mlr/vol1102/iss3/2> (πρόσβαση 31.12.2025). Για τη σχετική νομολογία σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης, βλ. τις από 30. 3.2023 Προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα Pitruzella στην υπόθεση C-715/20, K.L. v. X sp. z o.o., σκ. 70 επ., ECLI:EU:C:2023:281.

ανακούφιση αναπηρίας. Διακρίσεις υπάρχουν όταν μια τέτοια διάκριση, αποκλεισμός ή προτίμηση έχει ως αποτέλεσμα την ακύρωση ή την υποβάθμιση ενός τέτοιου δικαιώματος».

Γ. Η εκδοχή των διαδίκων

1. Οικογένεια Gabriel - Lavoie

Ο Jérémy κατέθεσε ότι παρακολούθησε το πρώτο βίντεο του Ward το 2010. Τον στεναχωρούσε που η αναπηρία του είχε γίνει θέμα κωμικής παράστασης και αντικείμενο χλεύης. Τον ενοχλούσαν, επίσης, οι υπαινιγμοί ότι η μητέρα του τον εκμεταλλευόταν οικονομικά. Τα αστεία του Ward τον έκαναν να νιώσει ευάλωτος, χωρίς αξία, να χάσει την αυτοπεποίθηση και την πίστη του στη ζωή. Στο σχολείο, οι συμμαθητές του επαναλάμβαναν τα αστεία αυτά. Για δύο χρόνια, δεν ήθελε ούτε να τραγουδάει ούτε να βγαίνει έξω. Οι βαθμοί του έπεσαν, ενώ ο ίδιος ανέπτυξε αυτοκτονικές τάσεις. Κατόπιν παραινήσεων των καθηγητών και των γονιών του, επισκέφτηκε ψυχολόγο, χωρίς όμως να πηγαίνει τακτικά στα ραντεβού. Οι γονείς του Jérémy, Steeve Lavoie (πατέρας) και Sylvie Gabriel (μητέρα), η δασκάλα τραγουδιού του και ο παραγωγός του επιβεβαίωσαν τα λεγόμενά του. Η μητέρα του αναφέρθηκε, περαιτέρω, στα δικά της αισθήματα ματαίωσης, πώς, δηλαδή, βίωσε την έκθεση του γιού της σε δημόσια διακωμώδηση ως ανατροπή του προσωπικού της αγώνα να τον βοηθήσει να έχει μία - κατά το δυνατόν - φυσιολογική ζωή, παρά την αναπηρία του, κάτι που της προκάλεσε μεγάλη αναστάτωση (κατέθεσε ότι, από το 2012, λάμβανε αντικαταθλιπτική αγωγή). Προσέθεσε ότι τα σχόλια του Mike Ward άφηναν να εννοηθεί ότι ήταν πλούσιοι, ενώ ίσχυε το ακριβώς αντίθετο: λόγω των συχνών νοσηλείων του Jérémy, η ίδια αδυνατούσε να εργαστεί, η δε οικογένεια ζούσε σε ένα μικρό σπίτι και δεν είχαν ούτε εξοχικό ούτε ακριβό αυτοκίνητο. Τέλος, η δασκάλα τραγουδιού του Jérémy κατέθεσε ότι ήταν η πρώτη στην οποία αυτός μίλησε για τα προβλήματα που αντιμετώπιζε στο σχολείο, διότι δεν ήθελε να ανησυχήσει τη μητέρα του. Τόσο η ίδια όσο και ο μουσικός παραγωγός του, παρατήρησαν την αρνητική επίδραση της σχετικής ιστορίας στις επιδόσεις και, γενικά, στην ψυχολογία του Jérémy.

2. Mike Ward

Ο Mike Ward ανέφερε ότι, με τα αστεία του, ήθελε να περάσει το μήνυμα ότι τα πάντα και οι πάντες μπορούν να είναι αντικείμενο σάτιρας. Το επίμαχο σκετς της παράστασής του αφορούσε δημόσια πρόσωπα, με τα οποία ήταν δύσκολο να αστερευτεί κανείς, χωρίς να προκαλέσει δυσφορία. Για τον λόγο δε αυτόν επιλέχτηκε και ο Jérémy ως «στόχος». Δεν ήταν η πρώτη φορά που ο ίδιος έκανε αστεία για άτομο με αναπηρία. Εξήγησε ότι η ασυλία από το γέλιο εκφράζει οίκτο, ενώ η αντίθετη στάση δηλώνει, ακριβώς, συμπερίληψη και ισότιμη αντιμετώπιση. Δεν πίστευε, πραγματικά, ότι η μητέρα του Jérémy πλούτιζε σε βάρος του. Τα σχετικά σχόλιά του καυτηρίαζαν το κοινό φαινόμενο «μαμάδες της βιομηχανίας θεάματος» (showbiz mothers). Τα αστεία για τον Jérémy τα είχε προβάρει ήδη από το 2009, κατά τη διάρκεια μιας δοκιμαστικής περιόδου, και είχαν πάντα θετική ανταπόκριση από το κοινό του, το οποίο περιέγραφε ως ανθρώπους με ανοιχτό μυαλό που αγαπούν το χιούμορ. Θεωρούσε αδιανόητο να καταδικαστεί για κάτι που έκανε τους άλλους να γελάσουν. Σημείωσε ότι το μαύρο χιούμορ δεν έχει στόχο να είναι ευχάριστο ούτε απαιτεί από τους κωμικούς να είναι ευγενικοί. Τόνισε ότι έχει πραγματοποιήσει δωρεές για την ενίσχυση ατόμων με αναπηρία και ότι έχει συμμετάσχει σε εκστρατείες κατά του εκφοβισμού (bullying). Για τον ίδιο υπάρχει, όμως, σαφής διάκριση μεταξύ ενός έργου τέχνης που παρουσιάζεται ενώπιον συναινούντος κοινού και της στοχοποίησης (δίωξης) ενός προσώπου.

Δ. Οι απόψεις των Δικαστών

Τόσο το Ανώτατο Δικαστήριο του Καναδά όσο και τα κατώτερα δικαστήρια (Πρωτοδικείο και Εφετείο) που επιλήφθηκαν της υπόθεσης, την εξέτασαν υπό το πρίσμα της σχετικής με τη ρητορική μίσους και τον ρατσιστικό λόγο νομολογίας του Ανώτατου Δικαστηρίου⁸. Συναφώς, διατυπώθηκαν δύο γνώμες:

1. Υπέρ της ελευθερίας (pro - Ward)

Δεν αμφισβητείτο, εν προκειμένω, ότι ο Jérémy επιλέχθηκε ως «στόχος» της σάτιρας του Mike Ward, όχι εξαιτίας της αναπηρίας του, αλλά επειδή ήταν δημόσιο πρόσωπο. Είναι δε, καταρχήν, αποδεκτό τα δημόσια πρόσωπα να αντιμετωπίζονται διαφορετικά από τους απλούς πολίτες, δοθέντος ότι η είσοδός τους στη δημόσια σφαίρα συνεπάγεται έκθεση και ανάληψη από την πλευρά τους του σχετικού ρίσκου (risque de métier). Το γεγονός, εξάλλου, ότι η αναπηρία περιλαμβάνεται στους απαγορευμένους, σύμφωνα με τον *Χάρτη*, λόγους διάκρισης σε βάρος προσώπου, δεν σημαίνει ότι οποιαδήποτε αναφορά σε προστατευόμενα ατομικά χαρακτηριστικά (όπως είναι η αναπηρία) διακινεί, άνευ ετέρου, ρατσιστικό λόγο και συνιστά μη επιτρεπτή διακριτική μεταχείριση. Η ουσιαστική ισότητα δεν επιβάλλει την απαγόρευση χιουμοριστικών σχολίων αναφορικά με τα χαρακτηριστικά αυτά. Μια τέτοια συλλογιστική, με βάση την οποία το περιεχόμενο των λόγων και όχι τα αποτελέσματά τους είναι κρίσιμα για τη στοιχειοθέτηση ή μη διακριτικής μεταχείρισης, θα οδηγούσε στο εξής κυκλικό συμπέρασμα: ότι συγκεκριμένες δηλώσεις είναι ρατσιστικές, επειδή προσβάλλουν την αξιοπρέπεια του αποδέκτη τους, ενώ δεν μπορούν να γίνουν ανεκτές, με την επίκληση του δικαιώματος ελευθερίας της έκφρασης του φορέα τους, ακριβώς επειδή είναι ρατσιστικές. Ένα τέτοιο, όμως, επιχείρημα δεν μπορεί να είναι αποδεκτό. Όταν κάποιος καταγγέλλει ότι το δικαίωμα στην προστασία της αξιοπρέπειάς του έρχεται σε σύγκρουση με την ελευθερία της έκφρασης που απολαμβάνει τρίτος, πρέπει, καταρχάς, να αποδείξει ότι οι αμφισβητούμενες δηλώσεις εναντίον του υποκινούν αντιλήψεις για τον ίδιο που θέτουν εν αμφιβόλω την υπόστασή του ως ανθρώπου. Στη συνέχεια, πρέπει να αποδείξει ότι οι δηλώσεις αυτές, λαμβανομένου υπόψη του πλαισίου στο οποίο εντάσσονται, είναι πιθανό να έχουν δευτερογενείς αρνητικές επιπτώσεις που ισοδυναμούν με διάκριση σε βάρος του. Το τελευταίο πρέπει να κριθεί αντικειμενικά, με βάση πώς θα αντιδρούσε σε αντίστοιχη κατάσταση «ο μέσος λογικός άνθρωπος» (personne raisonnable) και όχι με βάση τη συναισθηματική βλάβη που υπέστη ο καταγγέλλων. Ο προσβλητικός χαρακτήρας ιδεών και σχολίων δεν αρκεί για να δικαιολογηθεί περιορισμός στην ελευθερία της έκφρασης, εκτός αν ο βαθμός της προσβολής είναι τόσο ακραίος που εκθέτει τον στόχο των σχολίων στο μίσος. Εν προκειμένω δε, δεν μπορεί παρά να ασκεί επιρροή στη σχετική εκτίμηση ότι τα επίμαχα σχόλια ήταν χιουμοριστικά και ότι διατυπώθηκαν στο πλαίσιο παραστάσεων stand-up comedy ή βιντεοκλίπ, όπου το μαύρο χιούμορ χρησιμοποιείται για να αμφισβητηθούν η συμβατική αντίληψη και τα δόγματα. Η εν λόγω συνθήκη επιβάλλει, ούτως ή άλλως, την υπερβολή και την πρόκληση. Εξ αιτίας της δε, οι συμμετέχοντες

⁸ Κυρίως τις εξής: Quebec (Commission des droits de la personne et des droits de la jeunesse) v. Bombardier Inc. (Bombardier Aerospace Training Center), 2015 SCC 39, [2015] 2 S.C.R. 789· Canada (Minister of Citizenship and Immigration) v. Vavilov, 2019 SCC 65· Saskatchewan (Human Rights Commission) v. Whatcott, 2013 SCC 11, [2013] 1 S.C.R. 46· Calego International inc. v. Commission des droits de la personne et des droits de la jeunesse, 2013 QCCA 924, [2013] R.J.D.T. 517. Αναλυτικός κατάλογος των αποφάσεων στις οποίες γίνεται παραπομπή από το Ανώτατο Δικαστήριο του Καναδά υπάρχει στην αρχή της απόφασής του.

θεατές δεν αναμένεται να λαμβάνουν τα αστεία που λέγονται, στο πλαίσιο της παράστασης, στην ονομαστική τους αξία. Αντίθετη εκδοχή, θα έθετε πολύ χαμηλά κριτήρια για την απόδειξη της συνδρομής λόγου περιστολής της ελευθερίας της έκφρασης, οδηγώντας σε αθέμιτους περιορισμούς της, εξαιτίας του περιεχομένου της και ανεξάρτητα από τις πραγματικές της επιπτώσεις. Θα σήμαινε, περαιτέρω, την αναγνώριση ενός δικαιώματος περί μη προσβολής, το οποίο δεν έχει θέση σε μια δημοκρατική - πλουραλιστική κοινωνία. Με τις σκέψεις αυτές, κρίθηκε, τελικώς, ότι τα αστεία του Mike Ward δεν διακινούσαν ρατσιστικό λόγο, δεν έθεταν υπό αμφισβήτηση την αξιοπρέπεια του Jérémy Gabriel ούτε παρακινούσαν τρίτους σε κάτι τέτοιο.

2. Υπέρ της ισότητας (pro-Gabriel)

Τα σχόλια του Mike Ward, για την αναπηρία του Jérémy Gabriel και για τα μέσα στα οποία κατέφευγε για να την υπερβεί, συνιστούσαν προσβολή στο δικαίωμά του στην αξιοπρέπεια, ισοδύναμη με διακριτική μεταχείριση. Τα εν λόγω σχόλια έβαιναν πέραν του ανεκτού σε μία σύγχρονη, δημοκρατική κοινωνία ορίου, δεδομένου ότι (α) επιτίθονταν σε προστατευόμενα φυσικά χαρακτηριστικά, άσχετα με τις ικανότητες και την προσωπική αξία του Jérémy, (β) είχαν, εμφανώς, υβριστικό περιεχόμενο και (γ) συνέβαλλαν στη συντήρηση ενός αρνητικού στερεοτύπου για τα άτομα με ορατή φυσική αναπηρία, τα οποία, ούτως ή άλλως, εκκινούν από διαφορετική (μειονεκτική) αφετηρία, αντιμετωπίζοντας εμπόδια στη συμμετοχή τους στη δημόσια ζωή που ο υπόλοιπος (υγιής) πληθυσμός δεν έχει. Ο ισχυρισμός του Mike Ward ότι αντιμετώπισε τον Jérémy όπως όλους τους άλλους δεν μπορούσε να γίνει αποδεκτός: παραγνωρίζοντας την ιδιαιτερότητα της κατάστασής του, παραβίασε το δικαίωμά του να απολαμβάνει ισότιμα την αξιοπρέπειά του, υπό την ουσιαστική του έννοια. Περαιτέρω, η καλλιτεχνική ελευθερία δεν απολαμβάνει ένα καθεστώς προστασίας ανώτερο από τα υπόλοιπα δικαιώματα. Η σάτιρα και το χιούμορ έχουν, βεβαίως, παιδευτικό ρόλο σε μια πλουραλιστική κοινωνία, υπό τον όρο, όμως, ότι γίνονται με σεβασμό στην αξιοπρέπεια των προσώπων που στοχεύουν. Δεν μπορεί να χρησιμοποιούνται ως πρόφαση και δικαιολογία διακριτικής μεταχείρισης. Σε καμία δε περίπτωση δεν είναι επιτρεπτό η αναπηρία να αποτελεί πηγή διασκέδασης, ενώ ένα αστείο που δεν είναι πρόπον να λεχθεί σε στενό (ιδιωτικό) κύκλο, δεν επιτρέπεται να λεχθεί ούτε δημόσια και μάλιστα μέσω ιστοτόπου ικανού να το διαδώσει απεριόριστα και ανεξέλεγκτα. Εξάλλου, οι προθέσεις του Mike Ward - αν, δηλαδή, όντως ήθελε να υποτιμήσει τον Jérémy ή απλώς να αστειευτεί - δεν ασκούσαν επιρροή στη στοιχειοθέτηση της επίδικης παραβίασης, για την οποία κρίσιμες ήταν οι επιπτώσεις της συμπεριφοράς του. Και ναι μεν η σχετική εκτίμηση γίνεται αντικειμενικά (με βάση πώς θα αντιδρούσε ο μέσος λογικός άνθρωπος σε αντίστοιχη περίσταση), πρέπει, όμως, να αξιολογείται ο αντίκτυπος των εξεταζόμενων λόγων, στο συγκεκριμένο πλαίσιο κάθε υπόθεσης. Εν προκειμένω δε, τα αστεία του Mike Ward εξέθεσαν τον Jérémy σε bullying, ήτοι σε μία επιβλαβή κατάσταση με ιδιαίτερη βαρύτητα και δυσανάλογες συνέπειες σε παιδιά και εφήβους - άτομα, εκ φύσεως, ευάλωτα και με μεγάλη ανάγκη για αποδοχή. Η ασυμμετρία της σχέσης του Mike Ward (ενός καταξιωμένου κωμικού) με τον Jérémy (ένα παιδί με αναπηρία) καθιστούσαν ακόμα πιο προβληματικά τα αστεία του. Υπό αυτό το πρίσμα, προκειμένου να στοιχειοθετηθεί νόμιμος λόγος περιορισμού της ελευθερίας της έκφρασης, αυτός που επικαλείται, προς τούτο, τον σεβασμό του δικαιώματός του σε αξιοπρέπεια έχει το βάρος να αποδείξει την προσβολή της προσωπικότητάς του *prima facie*, ότι, δηλαδή, υπήρξε, στην περιπτώσή του, μεταχείριση συνδεόμενη με απαγορευμένο λόγο διάκρισης. Είναι δε ευρέως αποδεκτό ότι ορισμένα σχόλια μπορεί να είναι επιβλαβή για τον αποδέκτη τους, ακόμα και αν δεν εκφράζουν μίσος ή απέχθεια. Η ανθρώπινη

αξιοπρέπεια βλάπτεται από τη διακριτική μεταχείριση που βασίζεται σε προσωπικά (φυσικά) χαρακτηριστικά.

II. Θεωρητικό υπόβαθρο - Σχολιασμός

Οι παραπάνω γνώμες αντανakλούν φιλοσοφικές θεωρήσεις (α) για τη φύση και τον χαρακτήρα του κωμικού έργου, (β) για τη λειτουργία του αστείου και του γέλιου, (γ) για την «ιδιόλεκτο» της κωμωδίας (ιδιαίτερος μάλιστα της stand-up) και (δ) για την ελευθερία του λόγου, την ενδεχόμενη βλάβη που η έκφρασή του μπορεί να προκαλέσει (στο ειδικότερο πλαίσιο της σάτιρας) και τη νομιμοποίηση του περιορισμού της. Στις δύο πρώτες ενότητες που ακολουθούν, θα επιχειρήσουμε τη συνοπτική παρουσίαση των θεωρήσεων αυτών, οι οποίες και αντιστοιχούν στις διατυπωθείσες γνώμες επί της υπόθεσης. Στην τελευταία ενότητα, θα επιχειρήσουμε την κριτική αποτίμησή τους, συσχετίζοντας τα σχετικά συμπεράσματα με τα ζητούμενα της προκείμενης διαφοράς.

A. Η αρχή της απόλαυσης - το αστείο ως παιχνίδι (άποψη pro - Ward)

«The ethics of humor may be a desert from which you will never come back.»⁹

Στο βιβλίο του «Το ευφυολόγημα και η σχέση του με το ασυνείδητο. Το χιούμορ»¹⁰, ο Sigmund Freud περιγράφει το αστείο ως παρακαμπτήρια οδό για την άμεση κριτική και επιθετικότητα - προδιαθέσεις έμφυτες στην παιδική ηλικία και πρωταρχικές πηγές της ανθρώπινης ευχαρίστησης, τις οποίες, με την ενηλικίωση και τις διεργασίες απώθησης που ο πολιτισμός επιβάλλει, η λογοκρισία μέσα μας έχει αποκηρύξει. Το αστείο είναι ο τρόπος αναστροφής της αποποίησης αυτής και ανάκτησης της ευχαρίστησης που έχει καταστεί απροσπέλαστη. Καθώς έχει αποκηρύξει, μέσα στον πολιτισμό, την εχθρότητα μέσω της πράξης, η ψυχή εφευρίσκει νέες τεχνικές «επίθεσης», προκειμένου να εξεγερθεί εναντίον κάθε λογής καταναγκασμού: εναντίον της προσποίησης (εξ ου και από τα αστεία ξεγλιστρά, συχνά, η αλήθεια), εναντίον της λογικής (που εξηγεί τη δομή των αστείων ως «απελευθερωτικής ανοησίας») και, βεβαίως, εναντίον των θεσμών, των προσώπων με εξουσία, των δογμάτων και των θεωρήσεων ζωής που χαίρουν τέτοιας εκτίμησης, ώστε οι ενστάσεις εναντίον τους να μην μπορούν να εκφραστούν παρά μόνο μέσα από το προσωπίο του κωμικού. Έτσι, ακόμα και όταν δίδεται η εντύπωση ότι το αστείο περιγελά άτομα αδύναμα και ασήμαντα, τις περισσότερες φορές υποκρύπτεται κριτική σε κάτι μεγαλύτερο, στην ηθική των ισχυρών. Υπερνικώντας, άλλωστε, τις αναστολές λογοκρισίας, με τον ίδιο τρόπο που η ονειρική σκέψη αναδιατάσσει τις μη διευθετημένες εμπειρίες της ημέρας, το αστείο εξοικονομεί ψυχική δαπάνη που εκτονώνεται σε ίσο ποσό ψυχικής ενέργειας: το γέλιο, με το οποίο ο άνθρωπος συναντιέται ξανά με τις ψυχικές διαθέσεις της παιδικής του ηλικίας. Το γέλιο είναι, συνεπώς, υγεία. Αντίστοιχες σκέψεις διατυπώνει στην ομότιτλη πραγματεία του, ο Henri

⁹ (ΜτΣ) «Η ηθική του χιούμορ μπορεί να είναι μια έρημος από την οποία δεν θα επιστρέψεις ποτέ.» Η φράση αποδίδεται σε θεωρητικό του χιούμορ στο Nilsen A.P., Nilsen D.L.F., Encyclopedia of 20th - Century American Humor, Oryx Press, Phoenix 2000.

¹⁰ Freud S., Der Witz und seine Beziehung zum Unbewussten, Verlag Franz Deuticke, Leipzig und Wien, 1905· Freud S., «Der Humor», Almanach der Psychoanalyse 1928, Wien 1927, σ. 9-16. Για την ελληνική γλώσσα, Το ευφυολόγημα και η σχέση του με το ασυνείδητο. Το χιούμορ, Πλέθρον, Αθήνα 2009.

Bergson¹¹. Σύμφωνα με αυτόν, το γέλιο επιτελεί λειτουργία διορθωτική των ηθών. Είναι ο τρόπος με τον οποίο η κοινωνία ανακτά την ένταση και την ελαστικότητα εκεί που τείνουν να κυριαρχήσουν ο αυτοματισμός και η ακαμψία. Και ακριβώς επειδή, στις περιπτώσεις αυτές, η κοινωνία δεν θίγεται υλικά, ώστε να παρέμβει με καταστολή, εφευρίσκει το αστείο ως μέσο επίθεσης εναντίον της επανάληψης και τελετουργικότητας και ως μηχανισμό επαναφοράς «της εσωτερικής ευπλαστότητας της ζωής».

Δεν είναι δύσκολο να διαβάσει κανείς πίσω από την υπερασπιστική γραμμή του Mike Ward και την άποψη υπέρ του που τελικώς επικράτησε στο Ανώτατο Δικαστήριο του Καναδά τις παραπάνω θεωρήσεις. Εκείνο που αφήνεται εδώ να εννοηθεί είναι ότι στόχος της σάτιρας του Ward δεν ήταν, στην πραγματικότητα, ο μικρός Jérémy, αλλά η «αγελαία σκέψη» (Groupthink), τα θέματα ταμπού, τα τοτέμ και, γενικώς, οι ακρότητες της πολιτικής ορθότητας. Η σχετική προβληματική εντάσσεται στη συζήτηση - ιδιαίτέρως έντονη και επίκαιρη στην Αμερική¹² - για την όλο και πιο αυξημένη ευθιξία των ακροατηρίων της stand-up comedy, απέναντι στην οποία (ευθιξία) πολλοί και σπουδαίοι κωμικοί αγανακτούν¹³. Δεν είναι λίγες οι φορές που παραστάσεις, ιδίως σε campus Αμερικανικών Πανεπιστημίων¹⁴, αλλά και αλλού¹⁵, έχουν διακοπεί, διότι θεωρείται ότι προσβάλλουν τις ιδιαίτερες ευαισθησίες συγκεκριμένων ομάδων. Δεν είναι τυχαίο, από την άποψη αυτή, ότι, στο βιβλίο του Αμερικανού φιλοσόφου John Morreall «Comic Relief»¹⁶, περιλαμβάνεται, στην αρχή του πρώτου κεφαλαίου, με τίτλο «No Laughing Matter», η εξής εικόνα: Ένα κενό τετράγωνο και από πάνω η φράση «Please enjoy this culturally, ethnically,

¹¹ Bergson H., *Le rire. Essai sur la signification du comique*, Éditions Alcan, Paris 1924. Για την ελληνική γλώσσα, Το γέλιο, Εξάντας, Αθήνα, 1998.

¹² Βλ. την επιστολή δεκάδων προσωπικοτήτων των γραμμάτων και των τεχνών της Αμερικής στο Harper's Magazine, με τίτλο «A Letter on Justice and Open Debate» (7.7.2020), όπου αναφέρονται, μεταξύ άλλων, τα εξής: «... it is now all too common to hear calls for swift and severe retribution in response to perceived transgressions of speech and thought. More troubling still, institutional leaders, in a spirit of panicked damage control, are delivering hasty and disproportionate punishments instead of considered reforms. Editors are fired for running controversial pieces; books are withdrawn for alleged inauthenticity; journalists are barred from writing on certain topics; professors are investigated for quoting works of literature in class; a researcher is fired for circulating a peer-reviewed academic study; and the heads of organizations are ousted for what are sometimes just clumsy mistakes. Whatever the arguments around each particular incident, the result has been to steadily narrow the boundaries of what can be said without the threat of reprisal. We are already paying the price in greater risk aversion among writers, artists, and journalists who fear for their livelihoods if they depart from the consensus, or even lack sufficient zeal in agreement» στο <https://harpers.org/a-letter-on-justice-and-open-debate> (πρόσβαση 31.12.2025). Βλ., συναφώς, και Βλαχόπουλος Σ., Πολιτική ορθότητα ή σύγχρονη λογοκρισία; Από τη νομική στην πολιτική ορθότητα και όρια της πνευματικής έκφρασης. Ευρασία, Αθήνα 2024.

¹³ Βλ., ενδεικτικά, Schulman M., «John Cleese Discusses Creativity, Political Correctness, Monty Python, and Artichokes. A conversation with the English comedian about artistic inspiration, cultural appropriation, and tabloid journalism», *The New Yorker*, 20.09.2020 στο <https://www.newyorker.com/culture/the-new-yorker-interview/john-cleese-discusses-creativity-political-correctness-monty-python-and-artichokes> (πρόσβαση 31.12.2025). Βλ., επίσης, Deen P., «What Could It Mean to Say That Today's Stand-Up Audiences Are Too Sensitive?», *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 78:4, Fall 2020, σ. 501-512.

¹⁴ Βλ. Deen P., όπ. π. (υποσημ. 11)· Βλαχόπουλος Σ., όπ. π. (υποσημ. 10).

¹⁵ Βλ. για παράδειγμα, την υπόθεση «Behzti», ενός θεάτρου στο Λονδίνο που έκλεισε μετά από αντιδράσεις της κοινότητας Σιχ εναντίον μιας παράστασης που άφηγε να εννοηθεί ότι στους ναούς της κοινότητας βιάζονταν νεαρά κορίτσια. Περισσότερα, για την υπόθεση αυτή, βλ. Edgar D., «Shouting Fire from the Nanny State to the Heckler's Veto: The New Censorship and How to Counter It», στο Hare I./Weinstein J. (επιμ.), *Extreme Speech and Democracy*, Oxford University Press, 2009.

¹⁶ Morreall J., όπ. π. (υποσημ. 4).

religiously and politically correct cartoon. Thank you» (ΜτΣ.: Σας παρακαλώ, απολαύστε υπεύθυνα την παρακάτω πολιτισμικά, θρησκευτικά και πολιτικά ορθή γελοιογραφία. Ευχαριστώ).

Αν, λοιπόν, το αστείο είναι συνυφασμένο με την επίθεση και την προσβολή, τότε η ηθική δεν είναι το κατάλληλο μέτρο κρίσης του. Σύμφωνα με τη θεωρία του «κωμικού αμοραλισμού» (comic amoralism), το κωμικό είναι έννοια άσχετη με το καλό ή το πρέπον¹⁷, η δε ιδιότητα μιας ιστορίας, ενός σκετς κλπ ως διασκεδαστικών δεν εξαρτάται από τα ηθικά τους χαρακτηριστικά, αλλά αποκλειστικά από την ανταπόκριση που έχει απέναντί τους το κοινό - με τον ίδιο τρόπο που, για παράδειγμα, ένα πράγμα είναι κόκκινο, όταν κάποιος το βλέπει έτσι, ή κάτι χαρακτηρίζεται ως κρύο, επειδή δίνει την αντίστοιχη αίσθηση (response dependent quality claim¹⁸). Οι υποστηρικτές της άποψης αυτής ανατρέχουν σε εθνολογικές μελέτες, σύμφωνα με τις οποίες οι χιμπατζήδες, όταν θέλουν να παίξουν, λαμβάνουν θέση προσποιοτήτης επίθεσης, ανοίγοντας το στόμα τους και βγάζοντας τον στακάτο ήχο «Α, α, α» (Ahh, ahh, ahh), προκειμένου να ειδοποιήσουν τον αντίπαλο ότι, στην πραγματικότητα, δεν απειλείται. Εφόσον, ισχυρίζονται, παρόμοια εξελικτική διαδικασία γέννησε και το ανθρώπινο γέλιο (ως «χα, χα, χα»), η βιολογική του προέλευση καταδεικνύει ότι ο στόχος που το αστείο εξυπηρετεί είναι αποκλειστικά το παιχνίδι και η απόλαυση από αυτό¹⁹. Κατά την ίδια αντίληψη, το τελευταίο ισχύει πολύ περισσότερο, στο πλαίσιο της stand-up comedy, η οποία - παρά τις ιδιαιτερότητές της ή εξαιτίας τους (ενδεικτικά: ο κωμικός γράφει το κείμενο, αφηγείται σε πρώτο πρόσωπο, αυτοσχεδιάζει, κλπ.) - συνιστά παράσταση (performance) όπου ο πρωταγωνιστής υποδύεται έναν ρόλο και δεν διατυπώνει προσωπικούς ισχυρισμούς ούτε κάνει γνήσιες δηλώσεις (assertions), ο δε θεατής αναμένεται να αναζητήσει το νόημα όσων λέγονται, μέσα στα συγκεκριμένα συγκεκριμένα και συμφραζόμενά του, και όχι να τα λάβει στην ονομαστική - κυριολεκτική - τους αξία (universal pretense view)²⁰.

Οι παραπάνω προβληματισμοί συνιστούν τμήμα της μεγαλύτερης συζήτησης για την ελευθερία του λόγου και τις αρχές που διέπουν την εμβέλειά της. Σύμφωνα με μία εκ των αρχών αυτών, η ελευθερία του λόγου είναι απόλυτη (free speech absolutism)²¹. Ο Ronald Dworkin, για παράδειγμα, υποστηρίζει ότι συνιστά την πεμπουσία της δημοκρατίας, στον βαθμό που το πολιτικό σώμα διαθέτει νομιμοποίηση να επιβάλει τις επιλογές του, μόνον υπό τον όρο ότι κάθε πολιτικό υποκείμενο έχει συμμετάσχει ελεύθερα και ισότιμα στον δημόσιο διάλογο²². Συναφής είναι η θεωρία της αγωνιστικής δημοκρατίας (agonistic democracy) - ή συζητητικής (deliberative) δημοκρατίας του Jürgen Habermas - που τονίζει τη σημασία να οριστεί η πολιτική ταυτότητα σύνθετα (μη ομοιογενώς), κατά τρόπο ώστε ένα ευρύτερο φάσμα ιδεών να μπορεί να

¹⁷ Για τον κωμικό αμοραλισμό, βλ. Morreall J., όπ. π. (υποσημ. 4)· Cohen T., Jokes. Philosophical thoughts on joking matters. Chicago University Press, 1999· Carrol N., «Ethics and Comic Amusement», British Journal of Aesthetics Vol. 54, Number 2, April 2014, σ. 241-253, DOI:10.1093/aesthj/ayu015.

¹⁸ Βλ. σχετικά Deen P., όπ. π. (υποσημ. 11).

¹⁹ Morreall J., όπ. π. (υποσημ. 4), σ. 37-39, όπου γίνεται αναφορά στις έρευνες του εθνολόγου Jan van Hooff για το γέλιο.

²⁰ Rappaport J./Quilty-Dunn J., «Stand-Up Comedy, Authenticity, and Assertion», Journal of Aesthetics and Art Criticism 78:4, Fall 2020, σ. 477-490.

²¹ Βλ. Brown A., «The Free Speech Principle: A Topography», Canadian Journal of Law & Jurisprudence 38:1, 2025, σ. 29-67, DOI: 10.1017/cjlj.2024.20.

²² Dworkin R., «Preface» στο Extreme Speech and Democracy, όπ. π. (υποσημ. 13).

συμπεριληφθεί στη δημόσια σφαίρα, χωρίς να είναι, προς τούτο, απολύτως απαραίτητη η (επί της ουσίας) συναίνεση μεταξύ των πολιτικών υποκειμένων²³.

Στην παρουσιαζόμενη, πάντως, υπόθεση δεν αμφισβητήθηκε από καμία πλευρά ότι η ελευθερία του λόγου επιδέχεται, καταρχήν, περιορισμούς, σχετικούς με την προστασία λοιπών δικαιωμάτων και με σκοπό την αποτροπή της πρόκλησης βλάβης σε άλλους. Πρόκειται για τον απόηχο της κλασικής αντίληψης του J.S.Mill, αναφορικά με το δικαιολογητικό έρεισμα οποιασδήποτε κατασταλτικής ενέργειας εκ μέρους του κράτους²⁴. Το ερώτημα που ανακύπτει, βεβαίως, αφορά στον ορισμό της βλάβης, στο συγκεκριμένο πλαίσιο. Σύμφωνα με το χαρακτηριστικό παράδειγμα του Δικαστή O.W. Holmes, επιβλαβής είναι ο λόγος κάποιου που φωνάζει αναίτια «φωτιά!» σε έναν κατάμεστο κινηματογράφο, προκαλώντας πανικό²⁵. Πρέπει, δηλαδή, να συντρέχουν πολύ εξαιρετικές και σοβαρές περιστάσεις προς τούτο. Συναφώς, έχουν διατυπωθεί οι παρακάτω θεωρητικές αρχές, τις οποίες ακολουθεί, *grosso modo*, η άποψη που τελικώς επικράτησε στο Ανώτατο Δικαστήριο:

(α) η επεκτατική αρχή της ελευθερίας του λόγου (*extending free speech principle*) που καθορίζει το σκεπτικό της προστασίας του σχετικού δικαιώματος²⁶,

(β) η αρχή ότι οι συναφείς περιορισμοί δικαιολογούνται μόνον, εφόσον έχει ληφθεί υπόψη το σύνολο των παραγόντων που ασκούν επιρροή στην εκάστοτε διαφορά, ενώ το βάρος απόδειξης ανήκει σε εκείνους που επιδιώκουν τον περιορισμό (*all-things-considered support/justification principle*)²⁷,

(γ) η αρχή της αυτονομίας της έννοιας της βλάβης, ότι, δηλαδή, το οικείο ερώτημα (τι συνιστά βλάβη) προηγείται του ερωτήματος για το πότε είναι νόμιμος ο περιορισμός της ελευθερίας του λόγου (*independent account of harm*)^{28 29} και, τέλος,

(δ) ειδικώς για το ρατσιστικό αστείο, η αρχή του κεντρικού ρόλου του δράστη (*agent - centered account*), σύμφωνα με την οποία ένα σχόλιο είναι ρατσιστικό, όταν αντανακλά αντίστοιχες πεποιθήσεις και προθέσεις του προσώπου που το διατυπώνει³⁰.

---

²³ Βλ., σχετικά, Malik M., «*Extreme Speech and Liberalism*» στο *Extreme Speech and Democracy*, όπ. π. (υποσημ. 13).

²⁴ «That the only purpose for which power can be rightfully exercised over any member of a civilized community, against his will, is to prevent harm to others», στο δοκίμιο Mill J. S., *On Liberty*, J. W. Parker and Son, London 1859. Η παραπομπή είναι από τον Brown A., όπ. π. (υποσημ. 19).

²⁵ Η φράση γράφηκε στην εμβληματική απόφαση του Ανώτατου Δικαστηρίου των Η.Π.Α., *Schenck v. United States*, 249 U.S. 47 (1919), που αφορούσε στις αντιδράσεις εναντίον της συμμετοχής των Η.Π.Α. στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

²⁶ Βλ. Brown A., όπ. π. (υποσημ. 19).

²⁷ *Idem*

²⁸ *Idem*

²⁹ Τις εν λόγω αρχές ακολουθεί, σε μεγάλο βαθμό, η σχετική με την ελευθερία του λόγου νομολογία του Ανώτατου Δικαστηρίου των Η.Π.Α. Βλ., ενδεικτικά, για τη σάτιρα την απόφαση *Hustler Magazine v. Falwell*, 485 U.S. 46 (1988). Επίσης, για την υποκίνηση σε πράξεις βίας, βλ. την απόφαση *R.A.V. v. City of St. Paul*, 505 U.S. 377 (1992). Περισσότερα για τη σχετική νομολογία, βλ. Weinstein J., «*An Overview of American Free Speech Doctrine and its Application to Extreme Speech*», στο *Extreme Speech and Democracy*, όπ. π. (υποσημ. 13), καθώς και Τσακουράκης Σ., *Η ελευθερία του λόγου στις Η.Π.Α.*, Σάκκουλας, Αθήνα 1997.

³⁰ Philips M., «*Racist Acts and Racist Humor*», *Canadian Journal of Philosophy* 14:1, March 1984, σ. 75-96.

B. Η αρχή της ηθικής - το αστείο ως επίθεση (άποψη pro - Jérémy)

« *Qui pense rit, qui sent pleut.* »³¹

Μπορεί το αστείο να είναι ο τρόπος της ψυχής να εκτονώσει τη δαπάνη των αναστολών ενός ανώτερου πολιτισμού που δεν ανέχεται τις ανοιχτές πράξεις εχθρότητας, παρά ταύτα - ή μάλλον για αυτόν, ακριβώς, τον λόγο - συνιστά το ίδιο δείγμα του. Έτσι, αν και δεν υπακούει καταρχήν σε κανόνες, το αστείο ακολουθεί, πάντως, συγκεκριμένα μοτίβα και τεχνικές που διασφαλίζουν την ποιότητά του ως προϊόντος πολιτισμικού. Ο S. Freud αναφέρει ως βασικό τον υπαινιγμό που δημιουργείται, όπως σημειώνει, με την πολλαπλή χρήση του ίδιου υλικού, την παρουσίαση μέσω του παραλόγου και την αντιδιαστολή παραστάσεων (μετάθεση από το μεγάλο στο μικρό και αντιστρόφως). Οι ύβρεις, η προστυχολογία, τα χοντροκομμένα σχόλια δεν αποτελούν αστεία, με την παραπάνω σημασία³². Ομοίως, για τον H. Bergson, το γέλιο αποτελεί κοινωνική χειρονομία η οποία πρέπει να ασκείται υπεύθυνα και με βάση συγκεκριμένη μεθοδολογία. Και εδώ το αστείο παράγεται από την κωμική μετατόπιση (από το κοινότοπο στο εξαιρετικό, από το κακό στο καλό κ.ο.κ.) και όχι από την ευθεία επίθεση³³. Περαιτέρω, και οι δύο στοχαστές παρατηρούν ότι το γέλιο προϋποθέτει συναισθηματική ουδετερότητα - «την προσωρινή αναισθησία της καρδιάς», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο H. Bergson. Το κωμικό προκύπτει τόσο πιο αβίαστα όσο πιο αδιάφορος, από συναισθηματική άποψη, είναι ο στόχος του. Αντίθετα, συναισθηματικά φορτισμένες καταστάσεις είναι απρόσφορες για τη δημιουργία κωμικής ευχαρίστησης. Κανένας φυσιολογικός άνθρωπος δεν γελάει, για παράδειγμα, με ένα παιδί που πεθαίνει. Τα αστεία δεν είναι πάντοτε εύστοχα ούτε το γέλιο πάντοτε υγιές.

³¹ (ΜτΣ) «Αυτός που σκέφτεται γελάει, αυτός που αισθάνεται κλαίει.» (γαλλική παροιμία).

³² Freud S., όπ. π. (υποσημ. 8). Βλ. και Αριστοτέλης, Ηθικά Νικομάχεια Δ', Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2006, 1128a: «τῆ μέση δ' ἔξει οἰκείον καὶ ἡ ἐπιδεξιότης ἐστίν· τοῦ δ' ἐπιδεξίου ἐστὶ τοιαῦτα λέγειν καὶ ἀκούειν οἷα τῶ ἐπιεικεί καὶ ἐλευθερίῳ ἀρμόττει· ἔστι γάρ τινα πρέποντα τῶ τοιοῦτῳ λέγειν ἐν παιδιᾷς μέρει καὶ ἀκούειν, καὶ ἡ τοῦ ἐλευθερίου παιδιὰ διαφέρει τῆς τοῦ ἀνδραποδώδους, καὶ πεπαιδευμένου καὶ ἀπαιδευτοῦ. ἴδιοι δ' ἂν τις καὶ ἐκ τῶν κωμωδιῶν τῶν παλαιῶν καὶ τῶν καινῶν· τοῖς μὲν γὰρ ἦν γελοῖον ἢ αἰσχρολογία, τοῖς δὲ μάλλον ἢ ὑπόνοια· [...] τὸ γὰρ σκῶμμα λαιδωρήματι ἐστίν, οἷον νόμος ὧν ἐαυτῶ.» (Στη μεσότητα προσιδιάζει και η λεπτότητα και η διακριτικότητα. Του λεπτού και διακριτικού ανθρώπου γνώρισμα είναι να λέει και να ακούει πράγματα που ταιριάζουν στον καλό άνθρωπο και σ' αυτόν που έχει πάρει την αγωγή του ελεύθερου ανθρώπου· γιατί υπάρχουν κάποια πράγματα που ταιριάζει να τα λέει και να τα ακούει ένας τέτοιος άνθρωπος για διασκέδαση, και φυσικά η διασκέδαση ενός ελεύθερου ανθρώπου διαφέρει από τη διασκέδαση του κοινού και τυχαίου ανθρώπου, όπως διαφέρει και η διασκέδαση του καλλιεργημένου από τη διασκέδαση του ακαλλιεργητού ανθρώπου. Μπορεί κανείς να το προσέξει αυτό συγκρίνοντας τις παλαιές κωμωδίες με τις καινούργιες· στους παλαιούς ποιητές το αστείο βασιζόταν στην αισχρολογία, ενώ στους καινούργιους στον υπαινιγμό και στο υπονοούμενο· [...] γιατί το σκῶμμα είναι ένα είδος κακολογίας, και το να κακολογούμε κάποια πράγματα οι νομοθέτες μᾶς το απαγορεύουν - ίσως θα ἔπρεπε να μᾶς απαγορεύουν και το να κάνουμε ορισμένους είδους σκῶμματα.).

Βλ. και τη νομολογία του Ανώτατου Δικαστηρίου των Η.Π.Α. για τον «πολεμικό λόγο» ("fighting words"), δηλαδή τους προσβλητικούς προσωπικούς χαρακτηρισμούς (personally abusive epithets) που δεν προστατεύονται από την 1^η και 14^η τροπολογία του αμερικανικού Συντάγματος. Ενδεικτικά: Cantwell v. Connecticut, 310 U. S. 296, 310 U. S. 309 (1940)· Chaplinsky v. New Hampshire, 315 U. S. 568 (1942)· Terminiello v. Chicago, 337 U. S. 1 (1949)· Cf. Feiner v. New York, 340 U. S. 315 (1951)· Cohen v. California, 403 U.S. 15 (1971).

³³ Bergson H., όπ. π. (υποσημ. 9).

Η άποψη που, τελικώς, μειοψήφησε στη συζητούμενη, εν προκειμένω, υπόθεση απηγεί τις παραπάνω θεωρήσεις. Κρίσεις όπως ότι δεν είναι νοητό, σε μία πολιτισμένη κοινωνία, ένα ανάπηρο παιδί να αποτελεί θέμα κωμικής παράστασης ή ότι τα επίμαχα σχόλια του Mike Ward ήταν, στην πραγματικότητα, κοινές ύβρεις, εκφράζουν ακριβώς την αντίληψη ότι, προκειμένου να συγκαταλεγεί μια φράση ή αφήγηση στην κατηγορία του αστείου πρέπει να πληροί ορισμένα ποιοτικά κριτήρια. Η ίδια ως άνω άποψη βρίσκει τις φιλοσοφικές της αναγωγές στη θεωρία του κωμικού μοραλισμού (comic ethicism), σύμφωνα με την οποία η έννοια του αστείου δεν είναι πραγματολογική, αλλά κανονιστική, στον βαθμό που η συμμετοχή στη διασκέδαση από αυτό προϋποθέτει αξιολόγηση και εκτίμησή του. Η ιδιότητα του αστείου είναι εδώ ανεξάρτητη από την απόκριση του κοινού: είναι κάτι με το οποίο *αξίζει* να διασκεδάσεις (merited response argument)³⁴. Όπως αναφέρει ο Bery Gaut, βασικός εκπρόσωπος του σχετικού επιχειρήματος, «η κωμωδία παρουσιάζει κάποια γεγονότα ως αστεία (προτείνει μια χιουμοριστική απάντηση σε αυτά). Αν τούτο, όμως, σημαίνει ότι διασκεδάσεις με την άκαρδη σκληρότητα, έχεις κάθε λόγο να μην το κάνεις»³⁵. Διότι, σύμφωνα με βασική υπόθεση της θεωρίας του κωμικού μοραλισμού, όταν γελάμε, υιοθετούμε τη στάση και τις πεποιθήσεις του αφηγητή/δημιουργού του αστείου απέναντι στο θέμα του ή/και στο «θύμα» του: για να γελάσεις με ένα σεξιστικό αστείο, πρέπει να είσαι και ο ίδιος σεξιστής (attitudinal endorsement theory)³⁶.

Στο ίδιο πλαίσιο τοποθετείται, εξάλλου, η θεωρία που ορίζει το ρατσιστικό αστείο, όχι με αφετηρία τις προθέσεις και τις αντιλήψεις του δημιουργού/αφηγητή του, αλλά εξετάζοντας, αποκλειστικά, τις συνέπειές του - τη συμβολή του στη θυματοποίηση συγκεκριμένων ομάδων ανθρώπων και στη διαίωση των σχετικών με αυτές στερεοτύπων, μέσω της δημιουργίας μιας «κοινότητας αισθήματος» (community of feeling) μεταξύ των συμμετεχόντων: του κωμικού (performer), από τη μία, και του κοινού, από την άλλη (act - centered account)³⁷. Οι αναφορές των δικαστών που μειοψήφησαν στον κίνδυνο διακίνησης και ενίσχυσης αρνητικών στερεοτύπων σχετικά με τα άτομα με αναπηρία, προκειμένου να θεμελιώσουν το επιχειρήμα τους ότι τα αστεία του Mike Ward αποτελούσαν πράξεις διακριτικής μεταχείρισης σε βάρος του μικρού Jérémy, ακολουθούν την εν λόγω γραμμή σκέψης. Περαιτέρω, αντανακλούν την αντίληψη ότι οι κωμικοί, ιδίως όσοι ασκούν το είδος της stand-up comedy, προβαίνουν συχνά, στις παραστάσεις τους, σε γνήσιες δηλώσεις, που εκφράζουν τις πραγματικές τους πεποιθήσεις, ότι, δηλαδή, δεν είναι, στην περίπτωσή τους, τα πάντα θέατρο και υποκριτική ή, κατά τη συνήθη έκφραση, «ένα απλό αστείο» (Mixed {Pretense} View)³⁸. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, ορισμένες φορές, η ίδια η αναπαράσταση ή η δραματοποίηση ισοδυναμεί με θετική πράξη, με προώθηση ή/και με επιδοκμασία - το μέσο είναι το μήνυμα³⁹.

³⁴ Carroll N., όπ. π. (υποσημ. 15). Smuts A., «*The ethics of Humor: Can your sense of Humor be Wrong?*», *Ethic Theory and Moral Practice* 13:3, 2010, σ. 333 – 347, DOI 10.1007/s10677-009-9203-5. Roberts A., «*Humor is a funny thing*», *British Journal of Aesthetics* 56:4, October 2016, σ. 355 - 366, DOI:10.1093/aesthj/ayw046.

³⁵ Gaut B., *Art, Emotions and ethics*, Oxford University Press, New York 2007, παραπομπή στο Smuts A., όπ. π. (υποσημ. 32).

³⁶ Βλ. Smuts A., όπ. π. (υποσημ. 32). Βλ. συναφώς και Freud S., όπ. π. (υποσημ. 8), «*Όποιος γελάει με ένα πρόστυχο αστείο που άκουσε, γελάει όπως ο θεατής μιας σεξουαλικής επίθεσης*», σ. 126 (Πλέθρον).

³⁷ Βλ. Philips M., όπ. π. (υποσημ. 28).

³⁸ Βλ. Rappaport J./Quilty-Dunn J., όπ. π. (υποσημ. 18).

³⁹ Βλ. Edgar D., όπ. π. (υποσημ. 13).

Εντάσσοντας, εξάλλου, τη μειοψηφούσα γνώμη στη γενικότερη θεωρητική συζήτηση για την ελευθερία του λόγου και τους περιορισμούς της, αυτή εκφράζει, καταρχάς, την παραδοσιακή αντίληψη της φιλελεύθερης πολιτικής θεωρίας, όπως εκπροσωπείται από τον J. Rawls, σύμφωνα με την οποία η δημοκρατία ορίζεται ως «ορθολογική συναίνεση» (rational consensus) των πολιτικών υποκειμένων, η δε πολιτική ζωή και ο δημόσιος λόγος ως διαδικασίες που (πρέπει να) διέπονται από τη γενική συμφωνία πάνω σε θεμελιώδεις αρχές.⁴⁰ Στο ίδιο πλαίσιο, η άποψη της μειοψηφίας απηχεί τις παρακάτω συναφείς αρχές⁴¹:

(α) του περιορισμού της ελευθερίας του λόγου (limiting free speech principles), οι οποίες καθορίζουν τους σκοπούς υπέρ των οποίων το οικείο δικαίωμα πρέπει να υποχωρήσει,

(β) της εκ πρώτης όψεως δικαιολογίας των σχετικών περιορισμών (prima facie support/justification principle), ότι, δηλαδή, η ελευθερία του λόγου δύναται να περιοριστεί με την επίκληση ενός και μόνο καταρχήν βάσιμου δικαιολογητικού σκοπού, και

(γ) την αρχή ότι, εντός των ανωτέρω συμφραζομένων, ως βλάβη νοείται κάθε pro tanto δικαιολογία για τον περιορισμό του λόγου που την παράγει (dependent account of harm). Ειδικότερα, με βάση τη συγκεκριμένη συλλογιστική, ορισμένα φαινόμενα, όπως, λ.χ., η προσβολή της αξιοπρέπειας ή η δημιουργία κλίματος μίσους, κατηγοριοποιούνται ως «επιβλαβή», στο μέτρο που φαίνεται να υπάρχει μία, εκ πρώτης όψεως, δικαιολογία περιορισμού του λόγου που τα προκαλεί⁴².

---

⁴⁰ Βλ. σχετικά, Malik M., όπ. π. (υποσημ. 21).

⁴¹ Βλ. Brown A., όπ. π. (υποσημ. 19).

⁴² Τις αρχές αυτές ακολουθεί, σε μεγάλο βαθμό, η νομολογία των δικαστηρίων της ηπειρωτικής Ευρώπης. Βλ., χαρακτηριστικά, την απόφαση του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Δικαστηρίου BVerfGE 75, 369, στην περίφημη υπόθεση Strauß (03.06.1987), σκ. 24-25: «Gerade die Darstellung sexuellen Verhaltens, das beim Menschen auch heute noch zum schutzwürdigen Kern seines Intimlebens gehört, sollte den Betroffenen als Person entwerten, ihn seiner Würde als Mensch entkleiden. Damit mißachtet der Beschwerdeführer ihn in einer Weise, die eine Rechtsordnung, welche die Würde des Menschen als obersten Wert anerkennt, mißbilligen muß. ... Soweit das allgemeine Persönlichkeitsrecht allerdings unmittelbarer Ausfluß der Menschenwürde ist, wirkt diese Schranke absolut ohne die Möglichkeit eines Güterausgleichs ... Bei Eingriffen in diesen ... geschützten Kern menschlicher Ehre liegt immer eine schwerwiegende Beeinträchtigung des Persönlichkeitsrechts vor, die nach der Rechtsprechung des Bundesverfassungsgerichts ... durch die Freiheit künstlerischer Betätigung nicht mehr gedeckt ist». Βλ., επίσης, ΕΔΔΑ, απόφαση της 13.9.2005, I.A. κατά Τουρκίας, για τον καταφανώς προσβλητικό λόγο, ιδίως όταν στρέφεται εναντίον θρησκευτικών πεποιθήσεων (gratuitously offensive expressions), σκ. 24. Ομοίως, ΕΔΔΑ, απόφαση της 16.7.2003, Norwood κατά ΗΒ.

Πίνακας Ι.

Pro - Ward (Απλώς αστειευόταν)	Pro-Jérémy (Δεν είναι αστείο)
1. Κωμικός αμοραλισμός (κάτι είναι αστείο επειδή με κάνει να γελάω - response dependent quality argument).	1. Κωμικός μοραλισμός (κάτι είναι αστείο επειδή αξίζει να γελάσω με αυτό - merited response argument).
2. Ο κωμικός υποκρίνεται πάντα (universal pretense view).	2. Ο κωμικός - ενίοτε - κάνει και γνήσιες δηλώσεις (mixed pretense view).
3. Για το ρατσιστικό αστείο: θεωρία που επικεντρώνει στον δράστη και στις πεποιθήσεις του (agent-centered account/ belief centered account).	3. Για το ρατσιστικό αστείο: θεωρία που επικεντρώνει στον λόγο και στις συνέπειές του (act-centered account).
4. Αγωνιστική (συζητητική) δημοκρατία.	4. Δημοκρατία ως «ορθολογική συναίνεση».
5. Αρχές της επέκτασης της ελευθερίας του λόγου (extending free speech principle).	5. Αρχές του περιορισμού της ελευθερίας του λόγου (limiting free speech principle).
6. Οι περιορισμοί της ελευθερίας του λόγου δικαιολογούνται μόνο αφού ληφθούν υπόψη όλες οι παράμετροι (overall warrant)/τεκμήριο υπέρ της ελευθερίας.	6. Οι περιορισμοί της ελευθερίας του λόγου δικαιολογούνται prima facie (narrow warrant)/το βάρος απόδειξης ανήκει σε αυτόν που επικαλείται το δικαίωμα στην ελευθερία του λόγου (αμυνόμενο).
7. Η βλάβη, η αποτροπή της οποίας δικαιολογεί τους σχετικούς περιορισμούς, ορίζεται αυτόνομα (independent account of harm).	7. Η βλάβη, ως βάση περιορισμού, ορίζεται σε συνάφεια με τον λόγο που την παράγει (dependent account of harm).

Γ. Η αρχή της νομιμότητας - προσδιορίζοντας το «εν ου παικτοίς»

«*The life of law has not been logic: it has been experience.*»

O. W. Holmes Jr., *The path of the law*

Η συζήτηση της καταγγελίας του Jérémy Gabriel κατά του M. Ward στα καναδικά δικαστήρια όλων των βαθμών δικαιοδοσίας, ο τρόπος που τέθηκαν από τους δικαστές τα κρίσιμα για την

υπόθεση ερωτήματα, η οικεία επιχειρηματολογία που αναπτύχθηκε, ακόμα και η πλέον νομική, όπως για το ζήτημα της μεθόδου με την οποία καταλήγει ένας δικαστής σε νόμιμο περιορισμό της ελευθερίας του λόγου και, ειδικότερα, (α) για το αν αυτή ζυγίζεται με το δικαίωμα σε ίση απόλαυση της αξιοπρέπειας ή με το δικαίωμα στην αξιοπρέπεια, αυτοτελώς ορώμενο, (β) σε ποιο στάδιο της ανάλυσης πραγματοποιείται η σχετική κρίση εξισορρόπησης, κατά την *prima facie* διαπίστωση της διακριτικής μεταχείρισης ή, αργότερα, κατά την εξέταση της συνδρομής δικαιολογητικής του περιορισμού της ελευθερίας του λόγου περίπτωσης, και (γ) ποιος έχει το βάρος απόδειξης της βλάβης που συγκροτεί την απαγορευόμενη διάκριση, ο καταγγέλλων αυτήν ή ο αμυνόμενος, όλα τα παραπάνω, είτε επικεντρώθηκαν είτε περιστράφηκαν γύρω από τις θεωρητικές αρχές που εκτίθενται επιγραμματικά στον Πίνακα I.

Βεβαίως, η μεταμπίηση φιλοσοφικών θεωρήσεων σε νομικά επιχειρήματα συνιστά χαρακτηριστικό μοτίβο του δικανικού συλλογισμού, ιδίως σε υποθέσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως η ανωτέρω. Εν προκειμένω, όμως, έχουμε να κάνουμε με τη σπάνια, μάλλον, περίπτωση, όπου οι συναφείς θεωρήσεις είναι, θα λέγαμε, ορατές δια γυμνού οφθαλμού. Το τελευταίο εξηγεί, με τη σειρά του, το εξής, καταρχήν, παράδοξο: ότι αμφοτέρως οι υποστηρικθείσες, στο πλαίσιο της παρουσιαζόμενης διαφοράς, γνώμες εμφανίζονται - κατά την άποψή μας - απολύτως ισοσθενείς μεταξύ τους, σε τέτοιο βαθμό, ώστε το τελικό αποτέλεσμα της δίκης να μοιάζει περισσότερο με προϊόν της συγκυρίας και λιγότερο της λογικής, την ίδια στιγμή που κάτι στην όλη υπόθεση μένει, παρ' όλα τούτα (ή εξαιτίας τους), μετέωρο και αδιευκρίνιστο. Προτού επιχειρήσουμε μία απάντηση στο τι, ενδεχομένως, είναι αυτό, αξίζει να προβληματιστούμε ως προς την αιτία της εντύπωσης που προαναφέραμε. Υποθέτουμε ότι η τελευταία οφείλεται στη διακριτή λειτουργία του νομικού, από τη μία, και του φιλοσοφικού, από την άλλη, στοχασμού: ότι, δηλαδή, ο μεν πρώτος αποτελεί, καταρχήν, ένα κλειστό σύστημα που αρχίζει και τελειώνει στον νόμο (ασχέτως του τι έχει μεσολαβήσει στη διαδρομή), αντίθετα με τον δεύτερο που σκοπεύει, κυρίως, στο να γεννήσει νέα ερωτήματα και όχι τόσο στο να δώσει απαντήσεις.

Έχοντας τα παραπάνω κατά νου, θα σχολιάσουμε συνοπτικά τις θεωρήσεις που, όπως προαναφεράμε, διατρέχουν τις σκέψεις των δικαστών στην προκειμένη διαφορά και θα δούμε τα ερωτήματα που καθεμιά τους θέτει.

1. Για τη σχέση του αστείου με την ηθική

1.1. Κωμικός μοραλισμός (merited response argument - mixed pretense view - act centered theory)

- Πώς είναι δυνατόν κανείς να γνωρίζει αν στη διασκέδαση του αποδέκτη του αστείου συμβάλλει η υιοθέτηση των απόψεων που (υποτίθεται ότι) αυτό εκφράζει, ιδίως μάλιστα όταν ξέρουμε ότι το γέλιο εξαρτάται, σε μεγάλο βαθμό, από τις συγκυριακές - υποκειμενικές περιστάσεις του ακροατή (διάθεση, συναισθήματα, κλπ)⁴³;

---

⁴³ Βλ. και Σαιξπηρ (Αγάπης αγώνας άγονος, 5^η πράξη) «A jest's prosperity lies in the ear/of him that hears it, never in the tongue of him that makes it».

- Ομοίως, με βάση ποιο κριτήριο μπορεί κανείς να διακρίνει πότε ένας κωμικός προβαίνει σε γνήσιες δηλώσεις και πότε απλώς υποκρίνεται; Μήπως, τελικά, υπάρχει η τάση να θεωρείται ως «γνήσια πεποίθηση» ό,τι, ακριβώς, θίγει ή αμφισβητεί τις προσωπικές ευαισθησίες του ακροατή⁴⁴;
- Αν το ηθικό ελάττωμα καθιστά κάτι μη αστείο, γιατί δεν συμβαίνει και το αντίστροφο: το ηθικό, δηλαδή, προτέρημα να συμβάλλει στη διασκέδαση⁴⁵;
- Αν το κίνητρο εκείνου που αφηγείται είναι τελείως αδιάφορο για τον χαρακτηρισμό ενός αστείου ως ρατσιστικού και σημασία έχουν μόνο οι επιπτώσεις του και, μάλιστα, οι δυνάμεις, τότε θα οδηγούμασταν στην εξής υπερβολή: ότι, στις πραγματικές κοινωνίες, όπου οι προκαταλήψεις είναι, λίγο ή πολύ, πάντοτε παρούσες, κάθε αστείο με πρωταγωνιστή («στόχο») μία συγκεκριμένη ομάδα (τους έγχρωμους, τους γιατρούς, τους δικηγόρους, τους Πολωνούς, τους πολιτικούς, κλπ) δεν μπορεί παρά να αναπαράγει τα οικεία στερεότυπα, αθώα δε αστεία δεν θα υπήρχαν ποτέ⁴⁶.

1.2. Κωμικός αμοραλισμός (response dependent quality argument - universal pretense view - agent centered account)

- Αν η προσωπική αντίληψη είναι το μέτρο κρίσης του χιούμορ, πόσοι πρέπει να είναι εκείνοι που αντιλαμβάνονται κάτι ως αστείο για να θεωρηθεί ως τέτοιο⁴⁷;
- Ακόμα κι αν δεν υπάρχει, κατά βάση, αστείο που να στηρίζεται σε αληθινές παραδοχές⁴⁸, πώς μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο ότι ο ακροατής θα τις εκλάβει ως τέτοιες και θα τις πιστέψει;
- Δεδομένου ότι το αστείο, ως φόρμα (joke token), είναι τυποποιημένο και άψυχο, εκείνος δε που το ζωντανεύει με την αφήγησή του είναι ο κωμικός, κινητοποιώντας το προς τη μία ή την άλλη

---

⁴⁴ Βλ. Rappaport J./Quilty-Dunn J., *όπ. π.* (υποσημ. 18), σ. 484 : «Comedian Bill Blurr complains: There's this new level of, like, selfishness when you go to a comedy club – where they'll watch you for forty minutes and take everything as a joke, and then all of a sudden you'll hit a topic that's sensitive to them, and then all of a sudden you're making statements».

⁴⁵ Βλ. Carroll N., *όπ. π.* (υποσημ. 15).

⁴⁶ Βλ. Philips M., *όπ. π.* (υποσημ. 28), σ. 86: «The fact is that in any society in which racism is pervasive there will be a social chasm between the races that forces most members of every ethnic group to relate to members of other groups through racial stereotypes, at least most of the time. [...] Now where the treatment dictated by the stereotype is negative, most persons in the victimized group (e.g., twenty-four or twenty-five) will be treated unfairly as a matter of course by most members of the victimizing group. The fact that this treatment is unfair, however, makes it prima facie wrong. [...] This does not mean that we are all racists. Nor does it mean that we are moral monsters. Again, there are times that even the best intentioned of us have no real choice. But in this case, what we have no real choice about is whether to commit a racist act. This is the tragedy of living in a racist society for the morally sensitive members of the victimizing race».

⁴⁷ Τα αδιέξοδα του υποκειμενισμού σχολιάζει το ευφυολόγημα του George Charlin: “Did you ever notice that everybody going faster than you is a maniac and everybody going slower than you is a moron?”, στο Morreall J., *όπ. π.* (υποσημ. 4), σ. 116.

⁴⁸ Αυτή είναι η άποψη του Cohen T., *όπ. π.* (υποσημ. 15), σ. 78 «But I think that almost all the statements and ideas presented in almost all the jokes I know are false in the sense that they would lead to false propositions if one believed them».

κατεύθυνση, μήπως η φράση «απλώς αστειευόταν» δεν συνιστά, κάποιες φορές, συγκάλυψη εκείνων των κινήτρων που έδωσαν στο εκάστοτε αστείο τη συγκεκριμένη μορφή του⁴⁹;

- Δεν είναι γεγονός ότι το αστείο δημιουργεί μία «συμμαχία» μεταξύ του ακροατή και το κωμικού; Ο S. Freud, χρησιμοποιώντας ως παράδειγμα τη γερμανική έκφραση «Die Lacher auf seine Seite ziehen»*, αναφέρει, συναφώς, ότι ο κωμικός «δωροδοκεί τον ακροατή με το κέρδος ευχαρίστησης για να τον πάρει με το μέρος του»⁵⁰.

2. Για τη Δημοκρατία

Ακόμα και εκείνοι που θεωρούν την έννοια της «ορθολογικής συναίνεσης» ύποπτη - στο μέτρο που συχνά προκύπτει ως κατασκευασμένη και εκ των άνω επιβαλλόμενη⁵¹ - οι ίδιοι παραδέχονται ότι δεν νοείται δημοκρατία χωρίς κάποιες συγκλίσεις σε βασικές αρχές⁵². Και μπορεί η ανθρώπινη αξιοπρέπεια να εκφυλίζεται συχνά σε μια λέξη *passerpartout*, ποιος όμως μπορεί να αμφισβητήσει τη λειτουργία της ως τέτοιας θεμελιώδους αρχής⁵³;

3. Για την ελευθερία του λόγου και τους περιορισμούς της

Το βασικό πρόβλημα με τις σχετικές θεωρητικές αρχές (limiting free speech principles/extending free speech principles, dependent account of harm/independent account of harm, narrow justification principles/overall justifications principles) είναι ότι αποτυγχάνουν να δώσουν έναν πειστικό ορισμό του επιβλαβούς λόγου. Είτε η βλάβη, ως βάση περιορισμού του οικείου δικαιώματος, ορίζεται σε συνάφεια με τον λόγο (ως *pro tanto* δικαιολογία περιορισμού του) είτε όχι, το πρόβλημα παραμένει. Στην πρώτη περίπτωση, είναι προφανές ότι έχουμε να κάνουμε με ένα κυκλικό επιχείρημα (με λήψη, δηλαδή, του ζητουμένου)⁵⁴. Στη δε δεύτερη, με αόριστες γενικεύσεις. Πράγματι, το να πει κανείς, για παράδειγμα, ότι η «βλάβη» της υγείας (σωματικής και ψυχικής), αποτελεί συνθήκη, για την αποτροπή της οποίας μπορεί - επί της αρχής - να περιοριστεί η ελευθερία του λόγου, δεν σημαίνει τίποτα για το ερώτημα αν συγκεκριμένος λόγος,

---

⁴⁹ Βλ. Carroll N., *όπ. π.* (υποσημ. 15), σ. 243- 244: «In the greatest number of cases, as represented in joke books, or, more recently, on computer screens, the witticisms displayed—the joke-types—are recipes or scripts to be performed. That is why they are typically so dead on the page (or the screen). It is what the performer does with them that causes or fails to cause comic amusement. It is how it is told, how it is timed, what the accompanying gestures and so forth are that provoke laughter».

* (ΜτΣ) «Να πάρουμε με το μέρος μας αυτούς που γελούν»

⁵⁰ Freud S., *όπ. π.* (υποσημ. 8), σ. 134 (Πλέθρον).

⁵¹ Βλ. Edward H.S./Chomsky N., *Manufacturing Consent. The political economy of mass media.* Vintage, New York 1998.

⁵² Βλ. Malik M., *όπ. π.* (υποσημ. 21), σ. 109, 111-112: «Yet, a failure to have a minimal consensus or agreement on core values also carries with it certain risks. ... there is a danger of agonistic democracy ... collapsing into political chaos. ... For theories of deliberative democracy, significantly, this space for a more fluid process is subject to the important constraints imposed by discourse ethics».

⁵³ Βλ. Dworkin R., *Justice for Hedgehogs*, Harvard University Press, Massachusetts 2013, σ. 204 επ. «The idea of dignity has been stained by overuse and misuse. ... It is used almost thoughtlessly either to provide a pseudo-argument or just to provide an emotional charge ... Still, it would be a shame to surrender an important idea or a familiar name to this corruption. ... dignity ... is an interpretive concept. ... I use dignity as an organizing idea because it facilitates our interpretive project to collect widely shared ethical principles under one port-manteau description».

⁵⁴ Βλ. Brown A., *όπ. π.* (υποσημ. 19).

σε συγκεκριμένα συμφραζόμενα, είναι επιζήμιος από την άποψη αυτή και γιατί⁵⁵. Εφόσον δε είναι τόσο δυσχερής, εν προκειμένω, ένας γενικός ορισμός της βλάβης, τότε γιατί να έχει τελικά σημασία ποιος βαρύνεται με την απόδειξη της και ποιος όχι; Τούτο, ενδεχομένως, εξηγεί και την καταρχήν παράδοξη κρίση της μειοψηφούσας, εν προκειμένω, γνώμης στην απόφαση του Ανώτατου Δικαστηρίου ότι, εφόσον όλοι οι παράγοντες που ασκούσαν επιρροή στη διαφορά είχαν εξεταστεί πλήρως από τα μέρη, το ποιος είχε το βάρος απόδειξης της βλάβης ήταν ζήτημα γενικώς αδιάφορο⁵⁶.

Η βλάβη, ως δικαιολογητική βάση περιορισμού της ελευθερίας του λόγου, αποτελεί, ίσως, το πλέον εριζόμενο στη σχετική συζήτηση ζήτημα. Οι επικριτές της αντίστοιχης θέσης επισημαίνουν τις υπερβολές στις οποίες η καταχρηστική επίκληση της βλάβης οδηγεί⁵⁷, καθώς και το ύποπτο παρελθόν των μέτρων κατά του επιβλαβούς λόγου, καθώς, ιστορικά, έχουν αποτελέσει την πρόφαση καταστολής και λογοκρισίας αντιφρονούντων⁵⁸. Υποστηρίζουν, περαιτέρω, ότι κανένα υπέρτερο κοινωνικό συμφέρον δεν προστατεύει ο περιορισμός της ελευθερίας του λόγου, στις οικείες περιπτώσεις, παρεκτός μία κομορμιστική επιταγή συμμόρφωσης σε κανόνες συμπεριφοράς της εκάστοτε κυρίαρχης τάξης (standards of civility): γιατί, διερωτώνται, ένα προσβλητικό αστείο για τους μαύρους είναι πιο επιζήμιο από ένα επιστημονικό άρθρο που τους συνδέει με αυξημένα επίπεδα εγκληματικότητας⁵⁹; Τέλος, ειδικά για το ρατσιστικό αστείο, τονίζεται ότι δεν υπάρχει (ούτε μπορεί να υπάρξει) απόδειξη ότι σχετίζεται με (ανοιχτές) πράξεις βίας⁶⁰. Από την άλλη πλευρά, όμως, πολυάριθμες μελέτες έχουν δείξει ότι ο κακοποιητικός λόγος (abusive speech) έχει ποικίλες αρνητικές επιπτώσεις στα θύματά του, ενίοτε, ιδιαιτέρως σοβαρές: η βία είναι αναμφίβολα και λεκτική⁶¹. Στις περιπτώσεις δε αυτές, εκείνο που έχει σημασία είναι η

⁵⁵ Ibid, σ. 54-55: « ... there is no fixed point of reference for saying what the purpose of defining harm is supposed to be. The independent account faces countless challenging questions. For example, should the idea of harm include not only tangible harms ...? What about indirect harm...? More generally, is risk of harm itself a form of harm? Should feelings of deep offence qualify as psychological harms? What about dignitary injury? What is dignitary injury? ... And what about harms to a person's interests? ... And, what are wrongs? »

⁵⁶ Σκ. 142: «Where, as here, the considerations on both sides of the balance have been fully canvassed by the parties, the extent to which the balancing is undertaken at the first step where the Commission has the persuasive burden of proof or at the second step where that burden is on a defendant will generally be immaterial to the outcome».

⁵⁷ Βλ. Edgar D., όπ. π. (υποσημ. 13), σ. 584: « ... today, shouting fire can be censured for distressing the relatives of people killed in other fires, infringing the rights of the firemen, offending religions for whom fire is a sacred object, and glorifying, condoning, or encouraging arson. All of which possibilities arise out of the idea that, fundamentally, deep down, to shout 'fire' is to start one. »

⁵⁸ Στην Ινδία σχετική νομοθεσία χρησιμοποιήθηκε από την αποικιακή βρετανική κυβέρνηση το 1933, για να απαγορευτούν τα γραπτά προοδευτικών Ινδών συγγραφέων, βλ., σχετικά, Malik M., όπ. π. (υποσημ. 21), σ. 103-104. Σήμερα, η ίδια συζήτηση έχει αναζωπωρωθεί, τόσο στην Αμερική όσο και στην Ευρώπη, εν όψει του πολέμου στη Μέση Ανατολή και της κριτικής στο κράτος του Ισραήλ, που συχνά - και ενίοτε αδιακρίτως - στιγματίζεται ως υποκίνηση σε πράξεις βίας και αντισημιτισμός.

⁵⁹ Post R., "Hate Speech" στο Hare I./Weinstein J. (επιμ.), *Extreme Speech and Democracy*, όπ. π. (υποσημ. 13).

⁶⁰ Βλ. Smuts A., όπ. π. (υποσημ. 32), σ. 339: «Studies designed to show a correlation between rape attitudes and the perceived funniness of putatively sexist jokes are methodologically flawed .... No studies have showed a significant correlation exists. Even if they did, this would not tell us in any given case about a particular individual's dispositional beliefs or attitudes. ...»

⁶¹ Βλ. Sumner L. W., "Incitement and the Regulation of Hate Speech in Canada: A Philosophical Analysis" στο Hare I./Weinstein J. (επιμ.), *Extreme Speech and Democracy*, όπ. π. (υποσημ. 13) σ. 208: «There is no clean line here between abusive speech and abusive conduct—or, rather, the former is just one type of the latter».

εκτίμηση και διαχείριση του κινδύνου, όχι η ακριβής συγκέντρωση στατιστικών δεδομένων⁶². Εξάλλου, και οι ίδιοι οι επικριτές της βλάβης, ως αρχής περιορισμού της ελευθερίας του λόγου, στέκονται αμήχανα και αμφίθυμα απέναντι σε περιπτώσεις οριακές και δύσκολες, όπως είναι ο χλευασμός κοινωνικών ομάδων που επί χρόνια έχουν βρεθεί στο περιθώριο⁶³.

Ο B.N. Cardozo έγραφε ότι οι λογικές κατηγορίες αποτελούν υποθέσεις εν εξελίξει, η δε δικανική κρίση δεν είναι ζήτημα ορθής εφαρμογής του ενός ή του άλλου αφηρημένου θεωρήματος, αλλά συνετής εκτίμησης του μέτρου: πώς ο δικαστής βρίσκει την ισορροπία ανάμεσα στη φιλοσοφία, τη λογική, τις αναλογίες, την ιστορία, το έθιμο και την προσωπική του αίσθηση του δικαίου⁶⁴. Δεν είναι τυχαίο, από τη συγκεκριμένη άποψη, ότι, αν υπάρχει ένα σημείο γενικής συμφωνίας, τόσο στις σχολιαζόμενες αποφάσεις όσο και στη σχετική αρθρογραφία και βιβλιογραφία στην οποία παραπέμπουμε, αυτό συνίσταται στο ότι, για το ζήτημα των ορίων της ελευθερίας του λόγου (γενικά και κατά την ειδικότερη έκφρασή του μέσω της σάτιρας), σημασία έχουν τα συμφοραζόμενά του, το πλαίσιο εντός του οποίου διατυπώθηκε και, κυρίως, η κοινή λογική⁶⁵.

Οι παραπάνω έννοιες, αφηρημένες και ρευστές εκ φύσεως, οδηγούν σε συμπεράσματα τόσο πειστικότερα, στο πλαίσιο επίλυσης μιας διαφοράς, όσο πιο στέρεο είναι το δέσιμό τους με συγκεκριμένες διατάξεις νόμων. Κατά τη γνώμη μας, οι κρίσεις των αποφάσεων που εκδόθηκαν επί της σχολιαζόμενης υπόθεσης, δεν λειτουργούν, τελικώς, στο ακέραιο, επειδή, από ένα σημείο και πέρα, η άγκυρά τους μετατοπίστηκε σταθερά από τον νόμο στη φιλοσοφία. Συναφώς, εκτιμούμε ότι δεν αναδείχτηκαν, στον βαθμό που θα έπρεπε, δύο καίρια ζητήματα τα οποία τέθηκαν μεν από τη μειοψηφία του Ανώτατου Δικαστηρίου, όχι, όμως, με τρόπο κεντρικό και στρατηγικό, αλλά σε τροχιά δορυφόρου γύρω από τις προαναφερόμενες θεωρητικές προσεγγίσεις.

Το πρώτο αφορά στον «μέσο λογικό άνθρωπο» και τη συμπεριφορά του. Η έννοια αυτή, γνωστή από το ενοχικό δίκαιο και σχετική με τον προσδιορισμό του βαθμού υπαιτιότητας (της αμέλειας),

---

⁶² Ibid, σ. 209: «But no serious scientific attempt has been made to factor out and measure the extent of this contribution {of hate speech to discriminatory treatment}, nor is it easy to see how this could be done. It seems that in the territory of equality few advances are possible beyond what common sense and experience can teach us. ... The extent of this contribution is, of course, difficult to measure with any degree of certainty but we can point to one quite tangible link in the causal chain».

⁶³ Βλ., για παράδειγμα, Edgar D., όπ. π. (υποσημ. 13), σ. 592-593: «I am clear in my own mind that 'to represent is to insult' is as dangerous - if not more dangerous - than any of the other concepts that are threatening hard - won rights to free expression. So why, on the religious issue, do I find myself unexpectedly, uncomfortably, and unusually tempted by the fence? It is partly because of the way in which the eyes of the free speech lobby concentrate on Muslim (and Sikh) protesters, and pay little attention to years and years of attempts by Christians to suppress images of which they disapprove. It is also because ... Sikhs and Muslims have only been concerned to protest against images of things they regard as sacred, while Christians have been happy to try and impose their non - religious opinions as well. ... And is there not - in the pronouncements of German newspaper editors and British newspaper columnists on the principles at stake ... - something uncomfortably smug, self - satisfied, and patronizing?»

⁶⁴ Cardozo B.N., *The Nature of the Judicial Process*, Yale University Press, New Haven 1941, σ. 161-162: «Divisions are working hypotheses, adopted for convenience. ... there are chiefly standards and degrees. ... So, also, the duty of a judge becomes itself a question of degree and he is a useful judge or a poor judge if he estimates the measure accurately or loosely».

⁶⁵ Βλ. συναφώς, μεταξύ άλλων, Dworkin R., όπ. π. (υποσημ. 51), σ. 291: « People each achieve the maximum control when everyone accepts, in principle, that he should bear liability responsibility for damage he has inadvertently caused to others ... Of course that is only the template of a standard ... But in many ordinary circumstances its upshot will be clear enough to common sense».

δεν είναι στατική. Δεν εντάσσονται όλοι οι άνθρωποι σε μία κοινή κατηγορία «μέσης λογικής», οι πρώτοι δε που εξαιρούνται είναι οι ανήλικοι⁶⁶. Στις σχολιαζόμενες αποφάσεις, ιδίως στην άποψη που τελικώς πλειοψήφησε, αναφέρεται ότι ένας μέσος λογικός άνθρωπος, που γνωρίζει τα ήθη της πλουραλιστικής κοινωνίας στην οποία ζει, αναμένεται, καταρχήν, να αποδεχτεί τα αστεία σε βάρος του, έστω και αν - όπως είναι ο κανόνας - αυτά τον προσβάλλουν⁶⁷. Τέτοιες όμως προσδοκίες είναι αποδεκτό να έχει μία κοινωνία - και κατ' επέκταση ο νόμος και τα δικαστήρια - από τα ενήλικα μέλη της. Το εύλογο ή μη των αντιδράσεων ενός ανθρώπου που έχει μειωμένο καταλογισμό ή καθόλου καταλογισμό δεν είναι ούτε νοητό ούτε νόμιμο να κρίνεται με το ίδιο μέτρο.

Το δεύτερο αφορά στην πρωταρχική σημασία που είχε στο πλαίσιο της συζητούμενης υπόθεσης η Διεθνής Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού και, συγκεκριμένα, τα άρθρα 2 (γενική υποχρέωση προστασίας των δικαιωμάτων παιδιού ανεξαρτήτως της προσωπικής τους κατάστασης), 3 (προτεραιότητα του βέλτιστου συμφέροντος του παιδιού σε όλες τις αποφάσεις που το αφορούν), 19 (δικαίωμα προστασίας από κάθε μορφή βίας) και 23 (δικαιώματα των ανάπηρων παιδιών), όπως τα άρθρα αυτά έχουν ερμηνευθεί από τις Συστάσεις της Επιτροπής για τα Δικαιώματα του παιδιού (CRC/C/GC), με αριθ. 9/2006 (για το άρθρο 23), 13/2011 (για το άρθρο 19), 14/2013 (για το άρθρο 3), 20/2016 (για τα δικαιώματα του παιδιού κατά την περίοδο της εφηβείας) και 25/2021 (για τα δικαιώματα του παιδιού στο ψηφιακό περιβάλλον).

Δεδομένου ότι, από το σύστημα και την οικονομία της παραπάνω Σύμβασης, προκύπτει, χωρίς αμφιβολία, ότι, κατά την εκτίμηση των κινδύνων που αφορούν σε παιδιά, ιδίως σε παιδιά με αναπηρίες, προτάσσεται πάντοτε και από όλους τους εμπλεκόμενους φορείς (διοίκηση, δικαστήρια, κοινωνία των πολιτών) το βέλτιστο συμφέρον τους και, επομένως, θεσπίζεται, εν προκειμένω, ένα τεκμήριο υπέρ της βλάβης τους (και, μάλιστα, όπως εκείνα, καταρχήν, την αντιλαμβάνονται), είναι πιθανόν η παρούσα υπόθεση να μην αφορούσε, όπως γράφτηκε στην απόφαση του πρώτου βαθμού, στο ερώτημα αν κάτι που δεν επιτρέπεται να λεχθεί ιδιωτικά (γιατί κρίνεται ως χυδαίο, ακραίο, προσβλητικό κλπ.), είναι δυνατόν να λεχθεί δημόσια, αλλά στο εξής: αν αυτό, που αδιάφορο αν επιτρέπεται να λεχθεί ιδιωτικά, αποκλείεται, ούτως ή άλλως και ανεξάρτητα από τις ηθικές του ποιότητες, από την είσοδό του στον δημόσιο λόγο, επειδή έτσι το προβλέπει ο νόμος. Υπό την έννοια αυτή, θεωρούμε ότι, στη σχολιαζόμενη υπόθεση, δεν ήταν το γέλιο το υποκείμενο της δίκης: ήταν το αστείο, και όχι στη διάστασή του την ουσιαστική (πώς και τι), αλλά, όπως επισημαίνεται και από τη μειοψηφούσα γνώμη στο Ανώτατο Δικαστήριο του

---

⁶⁶ Βλ. Cardozo B.N., *The paradoxes of Legal Science*, Lawbook Exchange, New Jersey 2000, σελ. 73.

⁶⁷ «In our view, a reasonable person aware of the relevant circumstances would not view Mr. Ward's comments about Mr. Gabriel as inciting others to vilify him or to detest his humanity on the basis of a prohibited ground of discrimination. His comments, considered in their context, cannot be taken at face value.» (Supreme Court, σκ. 108). «En l'occurrence, la «personne raisonnable» à laquelle réfère le critère objectif applicable pour déterminer s'il y avait ou non atteinte à l'exercice en pleine égalité du droit à la dignité du plaignant aurait tenu compte du contexte (spectacle d'humour ou capsule humoristique où prévalent la satire et la caricature) et du message (on peut rire de tous, même de ceux qui attirent la sympathie du public). ... Dès lors, cette personne raisonnable aurait mis les propos de l'appelant dans le contexte du numéro concerné et tenu compte du fait qu'ils s'inscrivaient dans le cadre d'un spectacle d'humour noir caractérisé par l'exagération, la généralisation abusive, la provocation et la déformation de la réalité. L'auteur de ce type d'humour se veut insolent et désobligeant. Cette personne raisonnable n'aurait donc pas interprété au premier niveau les expressions que le Juge estime litigieuses ..., pas plus qu'elle ne leur aurait accordé foi.» (Cour d'Appel, σκ. 128-129).

Καναδά, τη χωρική και χρονική - πού (εν προκειμένω, δημόσια και στο διαδίκτυο) και πότε (όταν ο «στόχος» ήταν ανήλικος).

Επίλογος

Στην ανάλυση που προηγήθηκε, εκθέσαμε τα βασικά ερωτήματα που έθεσε η καταγγελία του Jérémy Gabriel κατά του κωμικού Mike Ward. Υποστηρίξαμε ότι αυτά προσεγγίστηκαν από τα δικαστήρια που επιλήφθηκαν της υπόθεσης, σε μεγάλο βαθμό, με βάση θεωρητικούς ορισμούς των εννοιών α) του αστείου, β) του υποκειμένου του σατιρικού λόγου (ο stand-up κωμικός *είναι* ή *κάνει πως είναι* το πρόσωπο που μιλάει;), γ) του ρατσιστικού λόγου (τι μετράει: η πρόθεση ή το περιεχόμενο;) και, κυρίως, δ) της βλάβης, για την αποτροπή της οποίας δικαιολογείται η καταστολή της ελευθερίας της έκφρασης. Επιχειρήσαμε, τέλος, να παρουσιάσουμε, πολύ συνοπτικά, τις φιλοσοφικές αρχές των σχετικών ορισμών και να εξετάσουμε τα όριά τους. Καμία από αυτές, κατά τη γνώμη μας, δεν μπορεί να παράσχει ένα αυτόταρκες επιχείρημα (stand-alone argument) υπέρ των απόψεων που υποστηρίχθηκαν στο πλαίσιο της ανωτέρω διαφοράς. Περισσότερο, συγκροτούν μία σειρά «τιμών» που καθεμιά τους οδηγεί σε άλλη και όλες μαζί συγκλίνουν στο άπειρο.

Το μεγαλύτερο μέρος της δυσκολίας να προσδιοριστεί το ορθό μέτρο της σάτιρας έγκειται στο γεγονός ότι κάθε λόγος φέρει μέσα του, δύναμη, το σπέρμα της προσβολής (της «βλάβης», υπό την ανωτέρω έννοια) - ιδιαιτέρως, μάλιστα, κατά την αναπαράστασή του επί σκηνής. Όπως, εύστοχα, παρατηρεί ο David Edgar, η πρώτη πράξη από το έργο «Ερρίκος ο 5^{ος}» του Σαίξπηρ αρχίζει με κάποιον να φωνάζει «φωτιά!» σε ένα γεμάτο θέατρο⁶⁸. Αν έτσι έχουν τα πράγματα, τότε, από το να μη μιλάμε καθόλου, καλύτερα να κωφεύουμε σε ό,τι μας ενοχλεί. Το τεκμήριο γέρνει, όπως υποστήριξε η άποψη υπέρ του Ward, υπέρ της ελευθερίας της έκφρασης.

Υπάρχουν, όμως, και εκκωφαντικές περιπτώσεις. Και το πώς θα κριθούν, εξαρτάται από πολλούς παράγοντες. Ένας από αυτούς είναι ότι η σάτιρα υπηρετεί, σίγουρα, τις υψηλές λειτουργίες που της αποδίδονται - της αμφισβήτησης, της κριτικής σκέψης, και, γενικά, «της πίστης με χαμόγελο», όπως, χαρακτηριστικά, αναφέρει ο Umberto Eco στο «Όνομα του Ρόδου» - υπό τον εξής, όμως, καταρχήν, όρο: ότι στοχεύει στον ισχυρό. Η ασυμμετρία, για να λειτουργήσει, ευεργετικά, στο συγκεκριμένο πλαίσιο, πρέπει να είναι από κάτω προς τα πάνω, όχι το αντίστροφο, κάτι που επισημαίνεται από τη μειοψηφία στην απόφαση του Ανώτατου Δικαστηρίου του Καναδά. Περαιτέρω, ορισμένα θέματα ανακαλούν, αυτομάτως, πολύ φορτισμένες αρνητικά παραστάσεις, με συνέπεια να μην είναι και κατάλληλα προς τέρψη και αναψυχή. Η αναπηρία είναι ένα από αυτά, καθώς, ιστορικά, άτομα με σωματικά και ψυχικά προβλήματα έχουν αντιμετωπιστεί ως αντικείμενα (res) διασκέδασης, ιδιαιτέρως, μάλιστα, τα ανάπηρα παιδιά⁶⁹.

Στη σχολιαζόμενη υπόθεση, βέβαια, ήταν, όπως παρατηρεί η άποψη που τελικώς επικράτησε, αρκούντως σαφές στον «μέσο λογικό άνθρωπο» ότι τα αστεία του Mike Ward χρησιμοποιούσαν την υπερβολή και τον εξωφρενισμό, για να σατίρουν, όχι τον ίδιο τον Jérémy, αλλά την πολιτική ορθότητα και την κουλτούρα ακύρωσης. Δεν έχει νόημα να λάβουμε μέρος, στο παρόν άρθρο, στη

⁶⁸ Edgar D., *όπ. π.* (υποσημ. 13), σ. 597.

⁶⁹ Morreall J., *όπ. π.* (υποσημ. 4), σ. 104, όπου αναφέρεται ότι στην αρχαία Ρώμη τα παιδιά με πνευματική και σωματική αναπηρία είχαν πολύ υψηλές τιμές στα σκλαβοπάζαρα, διότι θεωρούνταν εξαιρετικά αστεία.

σχετική συζήτηση. Αναφέρουμε μόνο ότι, την ίδια στιγμή που πολλοί κωμικοί δυσφορούν με την εν λόγω συνθήκη, άλλοι την υπερασπίζονται, μιλώντας για την υπερ-ευθιξία των ίδιων των καλλιτεχνών - κωμικών και όχι του ακροατηρίου τους⁷⁰. Σε κάθε περίπτωση, το ερώτημα, στην παραπάνω υπόθεση δεν ήταν, νομίζουμε, τι εννοούσε ο κωμικός, αλλά αν ο άμεσος στόχος των αστείων του - εν προκειμένω, ένα παιδί - μπορούσε ή όφειλε να το καταλάβει και να το αφομοιώσει (πολλώ δε μάλλον, εφόσον ήταν επιπλέον ανάπηρο).

Όλα τα παραπάνω αποτελούν, πάντως, σκέψεις, υποθέσεις εργασίας, στις οποίες, για να δώσει συγκεκριμένη μορφή, στο εκάστοτε κρίσιμο πλαίσιο, ο δικαστής θα πρέπει να διανύσει πολλές διαδρομές και ανάμεσα σε διάφορους «τόπους», συχνά άγνωστους και αφιλόξενους, όπως η αισθητική, η ηθική, η λογική - η φιλοσοφία, γενικά. Επειδή, όμως, περνάει δύσκολες μέρες, όπως θα έλεγε κι ο ποιητής, «σκυμμένος σε χαρτιά και γκρεμούς που δεν κλείνουν», δεν θα πει πως ο δικαστής δεν έχει «μοίρα στον ήλιο». Έχει κι αυτός τη δική του μοίρα, που δεν είναι άλλη από την εμπειρία, την κοινή λογική και, βεβαίως, τον νόμο.

Στον πατέρα μου

---

⁷⁰ Βλ. Deen P., όπ. π., (υποσημ. 11).